

VOJMIR KLJAKOVIĆ

Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941–1944.*

Prvi dio

I

Kraljevina Jugoslavija dočekala je drugi svjetski rat u složenim unutrašnjim političkim prilikama. Postojanje sporazuma između predstavnika hrvatske buržoazije i opunomoćenika namjesništva (sporazum Cvetković—Maček od kolovoza godine 1939) ostavljalo je prividan utisak da su odnosi u zemlji riješeni ili bar da je stvoren siguran temelj za konačan rasplet osnovnih problema zemlje. U Cvetkovićevu vladu ušli su hrvatski ministri, mahom predstavnici Hrvatske seljačke stranke (HSS), kao vodeće političke snage u Hrvatskoj toga doba.

Velike sile u Evropi, kao i Sjedinjene Američke Države, različito su ocjenjivale bit hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji. Jedne su smatrale da je to nešto što jugoslavenske vlade treba da definitivno riješe sporazumom; druge su mislile da je zahtjev Hrvata, odnosno HSS, rezultat »prirodnog srpskog i hrvatskog antagonizma«, koji treba raspirivati i produbljivati, da bi one iz toga izvukle vlastite koristi; treće su bile uvjerene da su hrvatsko-srpski odnosi objektivno nerješivi na bazi sporazuma, i da treba jačati Srbiju na račun ostalih dijelova Jugoslavije.

Ne uvijek precizan politički program vodstva HSS u pitanju budućih odnosa u Jugoslaviji pridonio je stvaranju mišljenja u britanskim i američkim krugovima o političkoj nezrelosti vodstva HSS na državnom planu i o nedovoljnoj širini pogleda u okolnostima svjetske situacije uoči rata. S druge strane, uporna politika hegemonije koju je vodila srpska vladajuća buržoazija podijelila je mišljenje u tim zemljama za i protiv takvog njenog puta.

Početak drugoga svjetskog rata smanjio je interes velikih sila za te jugoslavenske probleme. Ali kad se, poslije njemačkih vojnih uspjeha na sjeveru i zapadu Evrope, žarište evropskih događaja približilo Jugoslaviji, interes je zaraćenih strana za Jugoslaviju uopće neočekivano brzo izbio u prvi plan. Karakteristično je da su glavni rivali — Hitlerova Njemačka i Velika Britanija — od sredine godine 1940, kad je bilo jasno da do mira među njima neće doći, svaka iz svojih razloga smatrala da u danim okolnostima treba sačuvati cjelovitost Kraljevine Jugoslavije. Mussolinijeva Italija, kojoj je Njemačka priznavala da je Balkan njena interesna sfera,

* Termin Hrvatska u ovom naslovu ima relativan smisao. Pod njim se razumijeva kompleks političkih i etničkih pitanja, kako su ih Saveznici i emigrantska vlada shvaćali u odnosnom vremenu. Ovo je prvi dio rada, koji obuhvaća razdoblje od travnja 1941. do listopada 1942. godine.

morala je svoju borbenost i tadašnje planove za razbijanje Jugoslavije podrediti trenutnim njemačkim gledištima, mada to nije značilo konačno napuštanje ideje o razbijanju Jugoslavije. Geografski udaljeni ili politički zatvoreni, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez tada se nisu otvoreno upletali u ovo pitanje.

Kolebanje vlade Dragiše Cvetkovića, pod pritiscima zainteresiranih velikih sila, na koju će stranu stati Jugoslavija, završila su potpisivanjem Protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. ožujka 1941. Dva dana kasnije — 27. ožujka — državni udar generala Bore Mirkovića i stvaranje pučističke vlade generala Dušana Simovića istrgli su Jugoslaviju ispod osovinskog utjecaja i priveli je na stranu Velike Britanije. To se završilo travanjskim ratom 1941, kad su Jugoslaviju napale osovinske sile, podijelile je među sobom i od njenih ostataka načinile kvislinske tvorevine. U međuvremenu je vlada generala Simovića s kraljem pobjegla u inozemstvo. To je bio kraj jedne etape političkih i vojnih procesa kroz koje je prolazila Jugoslavija u prvom razdoblju drugoga svjetskog rata. Takav kraj jugoslavenske države za osovinske je sile bio definitivni rasplet jugoslavenskog problema, a takav je za njih i ostao. U procesima, koji će od tog vremena trajati do završetka rata, za osovinske sile bit će samo neznatne varijante tog istog rješenja. Za Veliku Britaniju, a zatim za Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države kad i oni uđu u rat, to će biti jugoslavenski problem u novom obliku, koji će ići svome konačnom rješenju kroz mnoge potrese, burne događaje i obrate, vojne i političke prirode, i u zemlji i među saveznicima. U tim procesima istaknuto mjesto zauzet će Hrvatska, odnosno njena politička sudbina.

U svim kombinacijama i procjenama koje su stvarane između dva svjetska rata u krugovima vodećih zapadnih demokracija o budućnosti Jugoslavije, u centru razmatranja bilo je uvijek tzv. hrvatsko pitanje. Ne može se reći da su zainteresirane velike sile imale zajedničko držanje prema tom problemu. Različitost pogleda proistjecala je iz različitosti interesa, ciljeva i poznavanja jugoslavenskih unutrašnjih prilika, što je dovodilo do posve suprotnih gledišta. Ipak, ona su se slagala u osnovnoj postavci: Velika Britanija i Francuska, koje su poslije prvoga svjetskog rata pridonijele stvaranju zajedničke države, tj. Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, nisu nikada do drugoga svjetskog rata ni u kakvoj političkoj kombinaciji s Balkanom računale na razbijanje te države. Objašnjenje je u tome što su Francuska i Velika Britanija između dva svjetska rata smatrale da postojanjem Jugoslavije osiguravaju na Balkanu svoju prije svega političku i ekonomsku dominaciju, i tako sprečavaju jačanje onih država oko Jugoslavije koje su se u prvom svjetskom ratu borile protiv njih na strani centralnih sila, a neke im poslije rata bile konfrontirane. Osim toga, podjela Jugoslavije na manje države značila bi potpuni poremećaj ravnoteže sila u jugoistočnoj Evropi, prema tome i stabilnosti toga dijela Evrope, što bi svakako imalo dalekosežne posljedice po Evropu u cjelini. (Pitanje stvaranja zajedničke države sa stajališta interesa njenih naroda nije predmet ovoga razmatranja.)

Nasuprot ovim silama, Hitlerova Njemačka i Mussolinijeva Italija, kao što je spomenuto, gledale su na to pitanje drugačije: bez većih razlika obje su uglavnom smatrale da bi razbijanjem Jugoslavije najprije zadovoljile

svoje teritorijalne aspiracije; dajući njene dijelove svojim prijateljskim zemljama — susjedima Jugoslavije, ojačale bi ih i time ih tješnje privezale za sebe. Pri tom su osovinske sile na prvom mjestu računale na neriješene političke probleme u vezi s Hrvatskom. Za nas su, u ovom slučaju, zanimljiva gledanja i namjere savezničkih sila prema Hrvatskoj u drugom svjetskom ratu.

Državni udar u Beogradu i kurs nove vlade generala Simovića podržale su i ohrabrile zapadne demokracije, koje su u puču vidjele pobjedu svojih interesa. Službeno je vlada Sjedinjenih Američkih Država, iako još nezaračena, obećavala Jugoslaviji materijalnu pomoć. Njen predsjednik F. D. Roosevelt vidio je u puču djelo isključivo srpskih krugova, pozitivnu manifestaciju borbenih elemenata njihovog dijela oficirskog kora, koji je na taj način inspirirao, kako je on mislio, uz ostalo i odnos srpske vojske prema tradicionalnim prijateljima i neprijateljima. Ne upuštajući se u pitanje položaja hrvatskog naroda, on je po tom događaju ocijenio da su Hrvati bili pasivni iz drugih pobuda, čime je učvršćivao svoj, moglo bi se reći, u biti negativan sud o Hrvatima uopće. U puču od 27. ožujka Roosevelt je vidio dokaz da se zapadne demokracije mogu osloniti u Jugoslaviji gotovo jedino na srpski narod u budućem razvitku događaja. Usprkos službenom držanju američke vlade, on nije pokazivao povjerenje u Hrvate kao u konstruktivne činioce u jugoslavenskoj državi. Trebat će dugo vremena, o čemu će biti govora, da ga nove okolnosti — fenomen i djelo narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji — navedu da to mišljenje promijeni.

Takvo svoje raspoloženje Roosevelt je otvoreno iznio jugoslavenskom kraljevskom poslaniku u Washingtonu Konstantinu Fotiću, 3. travnja 1941, dakle između izvršenog puča i napada sila Osovine na Jugoslaviju, kad ga je primio u audijenciju:

»Ne mislite li da bi bilo bolje za vas Srbe da opet postanete homogena država, raskidajući veze sa zapadnim provincijama? Vi biste opet bili jaki i ne biste trošili snage na bezbrojne unutrašnje probleme i diskusije.«¹

Na takvo i slično Rooseveltovo rezoniranje utjecali su njegov poslanik u Beogradu Arthur Bliss Lane, izvještaj pukovnika Williama Donovana koji je u siječnju 1941. posjetio Beograd u specijalnoj misiji i razgovarao, osim s ostalima, s knezom Pavlom, s tadašnjim predsjednikom vlade Dragišom Cvetkovićem, drom Vladkom Mačekom i generalom Dušanom Simovićem, a posebno jugoslavenski poslanik Fotić.

Od početka napada sila Osovine na Jugoslaviju bio je jasan ishod toga rata. Kad je vlada u bijegu donijela odluku da napusti zemlju, u njenom su se sastavu nalazila dva ministra Hrvata — dr Juraj Krnjević, potpredsjednik vlade, i dr Juraj Šutej, ministar financija, a izvan vlade ban Banovine Hrvatske dr Ivan Šubašić i još nekoliko hrvatskih političara. Svi su oni bili funkcioneri i pristaše HSS, i trebalo je da u emigraciji, u kraljevskoj vladi i pred savezničkim ličnostima i ustanovama zastupaju interese hrvatskog naroda i Jugoslavije u cjelini. Te ličnosti, posebno ministri,

¹ C. Fotitch, *The War We Lost*, New York 1948, str. 85.

ni sa stajališta hrvatske buržoazije nisu bile pogodne: oni koji su nominalno zastupali interese hrvatskog naroda u inozemstvu, na osjetljivoj svjetskoj pozornici, nisu posjedovali bitne kvalitete državnika i političara odgovarajućeg formata. Njihovo će djelovanje to dokazati.

II

Za onako brz završetak i za ishod rata Osovine protiv Jugoslavije, za dolazak Pavelića na vlast, za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i slično uskoro su se čule prve optužbe protiv Hrvata kao naroda. Potekle su od onih istih ministara i političara koji će se kasnije pokazati hegemonistima i velikosrbima, i od onih koji su za vlastiti neuspjeh u vođenju rata tražili drugog krivca da bi sebe opravdali pred historijom.

Još dok je vlada bila na bijegu, pokrenuta su pitanja odgovornosti i krivice za izgubljeni rat. Visoki vojni krugovi i sam general Simović pokušavali su da neuspjeh objasne »dogadajima u Hrvatskoj«. Željeli su ostaviti utisak kako bi rat dobio drugačiji tok da nije bilo tih »dogadaja u Hrvatskoj«, mada su i Simović i vlada dobro znali da su Nijemci probili frontu istodobno u Makedoniji, Srbiji, Hrvatskoj i drugdje i napredovali brzo na svim frontama, da se jugoslavenska vojska raspala svugdje gdje je napadnuta, uz rijetke izuzetke kakvih je bilo i u istočnim i u zapadnim dijelovima zemlje.

Osobito je značajno da je, nasuprot takvim objašnjenjima srpske hegemonističke buržoazije, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju dao objektivan sud, realan i historijski vjeran. U proglasu upućenom srpskom narodu u lipnju 1941. Pokrajinski komitet dao je ovakvu ocjenu:

»Dvadeset dve godine krvave pljačkaške vladavine velikosrpske gospode, pomagane od hrvatske i slovenačke gospode, nad radnim masama i ugnjetenim narodima, dvadeset dve godine, a naročito posljednjih burnih godina, trgovanja sa zemljom...

Dvadeset dve godine postojanja Jugoslavije značile su dvadeset dve godine tamnovanja ugnjetenih naroda... Umesto bratstva i ravnopravnosti, Makedonci, Hrvati, Crnogorci i Slovenci dobili su od prvog dana četničke bande, nesavesno, bahato činovništvo i dahijske namete... I do poslednjeg dana života jugoslovenske države, sve srpske buržoaske partije, vodeći i potpomažući takvu politiku nacionalnog ugnjetavanja, trovale su odnose među narodima, ubijale kod njih volju za otporom i omogućile stvaranje i rovarjenje zavojevačkih sila (Nemačke i Italije) u Hrvatskoj (frankovci—pavelićevci), Crnoj Gori, Makedoniji itd.

Sada razni otpori velikosrpskih hegemonista i agenti Londona bacaju krivicu zbog sloma na bratski hrvatski narod. Međutim front je prvo otvoren u Srbiji... Okrivljavati danas hrvatski narod, porobljen danas kao i srpski, zbog šačice frankovačke gospode, znači produžavati ono sejanje mržnje, onaj duh nasilja nad narodima, koji je tako skupo stao Srbe i Hrvate i ostale narode...»²

² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Beograd, I, tom 2, 11—13.

»Argument o krivici« za neuspjeh u travanjskom ratu u emigraciji se kasnije neprestano ponavljao pred saveznicima. To je imalo dvostruku svrhu: prvo, da se usprkos porazu očuvaju neokrnjene borbene tradicije srpske vojske iz ranijih ratova i opravda neuspjeh jugoslavenskog vojnog rukovodstva u pripremama za obranu zemlje i u vođenju rata; drugo, tim »argumentom« služili su se velikosrpski orijentirani političari da bi moralno diskvalificirali hrvatski narod, što bi poslije rata omogućilo, uz podršku saveznika, nametanje politike hegemonije nad hrvatskim narodom, nesumnjivo gore od prethodne.

Tek što je vlada napustila Jugoslaviju, na bijegu prema Palestini, u Ateni su među ministrima izbili sukobi zbog tog pitanja. U redakciji potpredsjednika vlade profesora Slobodana Jovanovića napisana je kraljeva proklamacija narodu, u kojoj se kaže kako je neprijatelju uspjelo da lažnim vijestima i još lažnijim obećanjima zavede jedan dio Hrvata.³ Takvoj su se formulaciji suprotstavili Hrvati ministri u Simovićevoj vladi i Srbi iz Hrvatske. Poseban odbor predložio je izmjenu toga teksta, ali je kralj, prema Simovićevim riječima, odbio izmjenu.⁴ Ne samo da nije uklonjena formulacija o krivici hrvatskog naroda za travanjsku katastrofu, nego je to postalo kamen spoticanja u političkoj borbi hrvatskih i velikog dijela srpskih ministara i političara u emigraciji. Deklaracija Simovićeve vlade od 4. svibnja 1941. dala je novu prihvatljivu formulaciju, ali nije mogla popraviti ono što je pod kraljevim potpisom saopćeno svijetu.

Bilo bi pogrešno da se jugoslavenska emigrantska vlada predstavi kao grupa istomišljenika. Zapravo, nijedna jugoslavenska vlada u emigraciji nije bila jedinstvena u mišljenjima i akciji u vezi s glavnim pitanjima pred kojima se našla, osim u pogledu držanja prema narodnooslobodilačkom pokretu, kad se pokazalo da on dovodi u pitanje interese političke emigracije u cjelini. Pa i u tom pitanju bilo je neslaganja. Nesloga, koja je bila stalni pratilac vlade, proizlazila je iz neriješenih nacionalnih i ekonomskih pitanja i neusklađenosti interesa jugoslavenske buržoazije.

Glavni problem emigrantskih vlada, što nas ovdje interesira, bilo je nacionalno pitanje i svi njegovi aspekti, od teorijskoga do konkretnog državno-pravnog uređenja. Prema tome pitanju u jugoslavenskoj vladi polarizirale su se snage u tri glavne grupe: grupa velikosrpskih hegemonista, grupa hrvatskih nacionalista i kompromisna grupa. Pripadnost pojedinaca ovim grupama ne podudara se s njihovom nacionalnom pripadnošću. Nisu svi srpski ministri i funkcioneri zastupali velikosrpsku tezu, niti su svi hrvatski funkcioneri zastupali nacionalistička stremljenja. Ipak je karakteristično da su upravo velikosrpski ministri i funkcioneri imali najvažnije resore i bili najutjecajniji. Njihova se aktivnost nije prekidala i uvijek su istupali kao radikalni hegemonisti.

Simovićeva vlada stigla je u emigraciju opterećena neriješenim unutrašnjim problemima Kraljevine. Otada će predstavnici hrvatskih i srpskih građanskih stranaka u novoj sredini, udaljeni od svoje zemlje u koju se većina neće nikada vratiti, voditi nesmiljenu međusobnu borbu, koja će sa ozbiljnih principijelnih pitanja prijeći na politikantsko nadmetanje malograđan-

³ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, London, 19. VIII 1941, br. 1.

⁴ V. Kljaković, *Memoari generala Simovića i dokumenti 1939–1942*, *Politika*, 23. X 1970.

skog, buržuskog nacionalizma. Iako u istoj vladi, velikosrpski buržuski političari borit će se za održavanje i jačanje nacionalne hegemonije u poslijeratnoj Jugoslaviji ili za provođenje specifičnog unitarizma; a hrvatski buržuski političari tražit će široku autonomiju Hrvatske; neki od njih stajat će čak na separatističkim pozicijama, pogotovo kad protiv njih poraste pritisak hegemonista. U tom rasponu krajnjih tendencija, od unitarizma Živkovićeve tipa do separatizma, postojale su brojne varijante koje su zastupali hrvatski, srpski i slovenski političari, u vladi i izvan nje, tražeći srednje rješenje. Zajedničko svima bilo je gledište da u Jugoslaviji, ako se ona obnovi u bilo kojem obliku, treba priznati, kao i prije, samo tri nacije: srpsku, hrvatsku i slovensku. To je bila i ostala zajednička platforma jugoslavenskih buržoaskih političara. Nju su automatski prihvatile zapadne demokracije, sve dok narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji, koji je vodila i usmjeravala KPJ, nije na drugi način riješio nacionalno pitanje jugoslavenskih naroda.

Već od početka boravka jugoslavenske političke emigracije u Londonu britanska vlada je detaljno informirana o njenoj djelatnosti, sukobima i ciljevima. Jugoslavenski političari obavještavali su Britance o svemu, prenoseći svoje spletke u kuloare Foreign Officea i u različite britanske krugove. Kako je jugoslavenska vlada i po svom sastavu i po nazivu bila službeno na liniji obnove kraljevine, britanska i američka vlada, pa i vlade evropskih zemalja koje su se bile sklonile u London, priznavale su takav njezin karakter i branile ga iz vlastitih interesa. Sovjetska je vlada, međutim, poslila sloma Jugoslavije, u skladu sa svojom tadašnjom politikom otkazala 8. svibnja gostoprimstvo jugoslavenskom kraljevskom poslaniku u Moskvi, što je praktično značilo da priznaje nastalo stanje u Jugoslaviji.

U prvoj etapi cijela se jugoslavenska emigracija oslanjala na vladu Velike Britanije. Jedan je od razloga bilo i to što se u ratu protiv Osovine tada nalazila još samo Velika Britanija. Pa i kasnije, kad u rat uđu Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija će ostati glavni oslonac jugoslavenskoj emigraciji. Za to je bilo više razloga, između ostalog i to što je u praksi za saveznike Balkan bio oblast utjecaja i djelovanja Velike Britanije. Tek mnogo kasnije doći će u tome do stanovite promjene. Iako još nezaraćene, u početku lipnja 1941, Sjedinjene Američke Države stavile su javno do znanja posredstvom visokih državnih ličnosti da ne priznaju cijepanje Jugoslavije ni marionetske osovinske tvorevine. Za njih je ostala legitimna vlada Kraljevine Jugoslavije koja je izbjegla iz zemlje.⁵ Pri susretu generala D. Simovića i predsjednika britanske vlade W. Churchilla potkraj lipnja, uz dotada dane britanske izjave, Churchill je priznao da jugoslavenska vlada u emigraciji »ima sve atribute državne suverene nezavisne vlasti«. Poslije njemačke agresije na Sovjetski Savez došlo je do obnove diplomatskih odnosa između vlade Sovjetskog Saveza i jugoslavenske vlade u emigraciji. Tada je sovjetski ambasador pri britanskoj vladi u Londonu Ivan Majski 8. 11. i 23. srpnja u nekoliko navrata ponovio jugoslavenskoj vladi kako je sovjetska vlada odlučila da se obnovi »ne-

⁵ Brzozjav Bogdana Radice upućen iz Washingtona jugoslavenskoj vladi u Jeruzalem 4. lipnja. Arhiva VII, reg. br. 30/3--2; k. 206.

⁶ Zabilješka o posjeti predsjednika vlade Simovića predsjedniku britanske vlade W. Churchilla od 26. lipnja. Arhiva VII, reg. br. 17/4--1; k. 206.

zavisnost Jugoslavije« i da unutrašnji poredak bude »njena sopstvena stvar«.7 Gotovo godinu dana kasnije sovjetski ambasador u Sjedinjenim Američkim Državama Maksim Litvinov rekao je jugoslavenskom ministru Branku Čubriloviću da Sovjetski Savez hoće »pošto-poto Jugoslaviju«, i da želi samo »pomoći male narode na Balkanu da se oslobode i ujedine, naročito narode Jugoslavije«.8

Iz tih izjava triju vodećih sila antihitlerovske koalicije bilo je jasno da se rješenja jugoslavenskih problema — u granicama formalne legalnosti — ne samo moraju tražiti u njenoj vladi, nego da, osobito što se tiče nacionalnih pitanja, ne mogu izići izvan jugoslavenskih okvira. To je bio razlog više da se službeno za Jugoslaviju izjasne i oni jugoslavenski političari i ministri iz obje konfrontirane grupe koji to zapravo nisu željeli.

III

U Velikoj Britaniji emigrantsku su vladu impresionirale počasti koje su joj ukazivane zbog državnog udara izvršenog 27. ožujka i rata koji je za njim slijedio. To što su saveznici priznali jugoslavenskoj vladi legalnost dalo je slobodu djelatnosti njenim članovima. Kad su prestali kurtoazni akti, ministri su nastojali osigurati svoj položaj u novoj sredini i pridobiti političke prijatelje među strancima, uglavnom među utjecajnim britanskim ličnostima. To je trebalo da ojača pozicije ne toliko pojedinih partijskih grupa, koliko grupa nacionalno podijeljenih, uglavnom Srba i Hrvata.

U početku lipnja iz zemlje su u London doprle vijesti o zvjerstvima ustaša i okupatora. Još svježja teorija o »odgovornosti Hrvata« za travanjki slom poslužila je sada velikosrpski orijentiranim ministrima i političarima kao izvanredno pogodna osnova, kojoj treba dodati ustaške zločine i sve to predočiti javnosti kao kontinuirani proces u djelovanju hrvatskog naroda na razbijanju Jugoslavije, posebno uperenom protiv srpskog naroda.

Najprije je kralj Petar 6. lipnja uputio apel papi Piju XI i predsjedniku Sjedinjenih Američkih Država Rooseveltu da se »založe za sprečavanje uništenja Srba«. Ustaška zvjerstva odjeknula su među saveznicima kao mračnjaštvo i neobuzdano divljanje. Ipak nitko od odgovornih političara i javnih radnika u savezničkim zemljama nije ustaška nasilja identificirao kao djelo hrvatskoga naroda. Međutim, u vladinim krugovima počelo se govoriti upravo o takvoj odgovornosti hrvatskog naroda, i to najprije pritajeno dva-tri mjeseca, da zatim bukne svom silinom u Velikoj Britaniji i još više u Americi, među jugoslavenskim iseljenicima. Tome se uzalud usprotivio i sam predsjednik vlade Simović.

U kolovozu i rujnu zaredali su govori i izjave ministara Simovićeve vlade za širu javnost. Potpredsjednik vlade Juraj Krnjević održao je svoj programski govor 14. kolovoza. Predstavio se »kao glavni predstavnik hrvatskoga naroda u inozemstvu i u vladi Kraljevine Jugoslavije«. Rekao je da se obraća »u prvom redu hrvatskom narodu, a uz to i braći Srbima i

7 Zabilješka bez potpisa o razgovoru nekoga visokog funkcionera jugoslavenske vlade s I. Majskim 23. srpnja 1941. u Londonu. Arhiva VII, reg. br. 18/1—1; k. 205.

8 B. Čubrilović, Zapis iz tuđine, Sarajevo 1946, 107.

Slovincima«. Time je, mada je u inozemstvu bio i ban Ivan Šubašić, htio svom izlaganju dati svu ozbiljnost. Krnjević je osudio NDH i Pavelića, kao i zločine njegova režima nad srpskim stanovništvom i nad Hrvatima koji se otvoreno izjašnjavaju protiv Pavelića:

»S nedjelima što ih ta izdajnička družba (tj. ustaše — nap. V. K.) vrši nad Srbima — kazao je Krnjević — hrvatski narod nema ništa zajedničkoga. Narod u domovini ne može radi besprimjernoga terora otvoreno dići svoga glasa. Zato to činim ja kao glavni predstavnik hrvatskoga naroda u inozemstvu i odavle, iz slobodnog Londona, najodlučnije protestiram što se takvo nešto čini tobože u interesu hrvatske narodne stvari. Takvi su zločini tuđi hrvatskom narodnom karakteru, i najveću bi pogrešku učinio onaj, koji bi poistovjetio hrvatski narod s nedjelima šačice pokvarenih hrvatskih poluinteligenata... Većina je narodnih manjina u Hrvatskoj surađivala s nama, a i sa srpskim narodom smo se uvijek trudili da budemo u slozi gdje god živimo pomiješano...

... Ja poznajem srpski narod kao politički školovan i siguran sam da će sada, kada ga šačica hrvatskih izdajica progoni, točno praviti razliku između tih neljudi i hrvatskog naroda, koji i sam trpi — i prema tome udesiti svoje držanje. Kod toga treba misliti i na ovo: zajednički naši neprijatelji, fašistička Italija i Hitlerova Njemačka, podstrekuju svoje janičare, da bi stvorili nepremostiv jaz između Srba i Hrvata i učinili nemogućim njihov zajednički život. Tuđinci hoće time smrtonosno pogoditi Jugoslaviju i onemogućiti njezinu obnovu. Zato ne nasjedajmo neprijatelju!«⁹

Ovaj Krnjevićev govor nije neko genijalno izlaganje, ni odraz vidovitosti jednog političara. To je naprosto logična interpretacija stvarnosti koju je mogao i morao uočiti svaki prosječan politički lider bilo koje orijentacije. U istom govoru Krnjević je spominjao i »slobodnu Hrvatsku... u zajednici sa Srbima i Slovincima unutar slobodne Jugoslavije«. Tada se još nije pozivao na sporazum o Banovini Hrvatskoj, ostavljajući otvorenim i pitanje teritorijalnih dimenzija. Njegovi srbijanski kolege, govoreći o istoj temi, prešutjet će mudro, kao i on, svoja mišljenja o tom pitanju. I jedni i drugi zapravo, zadojeni građanskim nacionalizmom, u kasnijim konfrontiranjima otvorit će širok dijapazon političke borbe: od verbalnih smicalica do šovinističke histerije. U borbi za vlast nacionalizam — tipičan pratilac nemarksističkih i antimarksističkih gibanja, svojstvenih buržoaskom društvu — za građanske političare jugoslavenske emigracije za vrijeme rata bit će i ostati štit, na kome će ispisivati parole o zaštiti hrvatstva i o zaštiti srpstva.

Te bitne tendencije u ljeto 1941. u emigraciji nisu još izbile svom snagom, kao što će izbiti kasnije. Međutim, dvadesetgodišnja pogrešno vodena politika urodila je zlim plodom i nije obećavala nikakvo dobro ni narodu,

⁹ Krnjevićev govor objavljen je u *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije* od 6. IX 1941, br. 2. Krnjević je dao sličan sud 8. svibnja 1942, kad su trvenja grupa zbog nacionalnih problema dobila novu žestinu. Tada je kazao: »Strašno je i grozno ono, što se događalo kod nas posljednjih deset mjeseci, a najstrašniji su zločini počinjeni nad nevinim Srbima. Ja kao Hrvat i kao član Hrvatskog Seljačkog Pokreta koji je uvijek i beziznimno odbijao upotrebu sile u političkoj borbi, nemam dovoljno riječi da izrazim svoju bol radi tih zločina i da ih osudim.« Taj Krnjevićev govor objavljen je u *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije* od 18. VI 1942, br. 7.

ni ovim brodarima njegove sudbine. U Pavelićevoj NDH tražilo se stvaranje »etnički čiste velike Hrvatske« istrebljenjem i iseljavanjem Srba s njenog područja. U isto vrijeme na drugoj strani začele su se jednake ideje o obratnom procesu: dr Stevan Moljević, bivši banjalučki advokat, kasnije istaknuta politička ličnost u organizaciji Draže Mihailovića, u svome političkom programu »Homogena Srbija« već potkraj lipnja 1941. piše: .

»... Srbima se nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive...

Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih...

... Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu, moraju prethodno imati hegemoniju u Jugoslaviji...«¹⁰

Narodni preporod, koji Moljević predviđa i o kome piše za tako proširenu Srbiju, trebalo bi da je duhovno preporodi i učini jakim. Prema geografskoj karti, priloženoj uz ovaj program, Srbija je proširena na račun Albanije, Bugarske, Rumunjske i Mađarske i, osim istočnog dijela Jugoslavije, obuhvaća Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu i velik dio Hrvatske. Ove dvije tendencije — Pavelićeva i Mihailovićeva — bit će kasnije sve izrazitije među grupama jugoslavenskih političara u emigraciji.

Na drugoj strani Evrope, u Moskvi, održan je 10. kolovoza Sveslavenski kongres na kome su, uz ostale, govorili predstavnici Hrvata, Srba, Makedonaca, Slovenaca i Bugara. Za Hrvate je govorio Đuro Salaj. Rekao je da Hitlerova Njemačka u Hrvatskoj »preko svoga namjesnika Pavelića pokušava da raspali nacionalnu mržnju, uglavnom između Srba i Hrvata, držeći se poznatog principa: podijeli pa vladaj... Hrvatski narod neće podnositi poniženje i ropstvo... Hrvatski narod je već ustao u borbu protiv Hitlerovih zverstava. Tisuće boraca Hrvata nalaze se po šumama i pećinama u partizanskim odredima.« U istom smislu govorili su za Srbe Božidar Maslarić, za Makedonce D Mitar Vlahov, za Slovence Ivan Regent.

Ta mišljenja, koja su iznesena u Moskvi, održavala su uglavnom i mišljenja sovjetske vlade i Kominterne o jugoslavenskom pitanju. KPJ je nacionalnom pitanju u Jugoslaviji prilazila sa marksističko-lenjinističkih pozicija, dakle sasvim suprotno od jugoslavenske buržoaske emigracije, pa njena gledišta nisu u Moskvi nailazila ni na kakve principijelne zamjerke. Stav sovjetske vlade bio je jasan: priznanje postojanja svih jugoslavenskih naroda i narodnosti i njihove međusobne ravnopravnosti. Ipak, kako je Sovjetski Savez priznavao jugoslavensku vladu u emigraciji, ta načela nikad nisu službeno potvrđena, pa ni sugerirana jugoslavenskoj vladi, zbog formalne proklamacije o nemiješanju sovjetske vlade u unutrašnje poslove Jugoslavije.

Kad su hrvatski političari, koji su s vladom otišli u emigraciju, počeli djelovati u savezničkim krugovima u smislu svojih ideja i programa o budućoj Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, javila se reakcija kod njihovih

¹⁰ Arhiva VII, reg. br. 4/1, k. 144 (CG-P-5b).

hegemonistički nastrojenih kolega koji su od samog početka svim silama nastojali da ih politički izoliraju. Odlučnost da se ide do kraja u borbi za održanje i jačanje hegemonije jedne narodnosti nad ostalima bila je pokretačka snaga koja je dovela ne samo do kulminacije u sukobima, nego i do takvih postupaka i odluka koje su pokazale nedoraslost i jednih i drugih da učine išta što bi uistinu koristilo narodu.

Prvi potez u tom smislu učinjen je u Sjedinjenim Američkim Državama. Kad je sredinom rujna 1941. ban Hrvatske Ivan Šubašić zatražio od poslanika Fotića posredovanje da ga primi Roosevelt, kome je namjeravao da »izjavi zahvalnost na simpatijama i da podvuče našu odluku da se borimo do oslobođenja Jugoslavije«, Fotić je to spriječio, pod izlikom da postoji opasnost da naši iseljenici takav posjet objasne »kao priznanje hrvatske samostalnosti«, iako mu je ban jasno obrazložio o čemu je riječ.¹¹

To je bila nova varijanta optužbe koja se čula u Jeruzalemu dok je Šubašić ondje boravio s vladom i u crkvi »Ecce homo« postavio ploču s natpisom »Hrvatska 1941«, a potpisao se na engleskom jeziku »Viceroy of Croatia«, što je bilo protumačeno kao banova separatistička manifestacija. Treba imati na umu da će svaki zahtjev Hrvata za autonomiju hegemonisti u vladi i izvan nje proglašiti za separatizam, kad on to i ne bude, da bi tako obranili svoje centralističke težnje.

Dok su u Velikoj Britaniji ti sukobi i dalje imali uglavnom kuloarski karakter, u Sjedinjenim Američkim Državama zahvatili su široke slojeve javnosti. Kako ondje žive stotine tisuća jugoslavenskih iseljenika, pretežno hrvatske a dosta i srpske narodnosti, što nije slučaj u Velikoj Britaniji, razvitak sukoba u Americi zaslužuje posebnu pažnju.

Gotovo svaka politička i nacionalna manifestacija odmah se prenosila na iseljeničke kolonije. Moglo bi se reći da je vlada u Londonu bila tvornica koja je Americi isporučivala proizvode svoga zla i nezrelosti.

Pravi val optužbi protiv Hrvata kao naroda došao je u početku listopada. Tada je emisar Draže Mihailovića, dr Miloš Sekulić, donio u Istanbul čuveni Memorandum Srpske pravoslavne crkve koji je episkop budimski Valerijan dostavio njemačkom zapovjedniku Srbije, generalu Heinrichu Dankelmannu, o položaju Srba na području NDH.

Već prve nepotpune vijesti o sadržaju Memoranduma izazvale su kod nekih članova jugoslavenske vlade i vladinog aparata pravu antihrvatsku histeriju, koja će zahvatiti i neke iseljeničke krugove u Americi i dovesti do teških posljedica po jedinstvo među jugoslavenskim iseljenicima. To je bila prilika velikosrpskoj reakciji da postavi novi kamen na zgradu antihrvatstva. Najnovije vijesti o pokoljima brzo su doprle do britanske vlade. Ministar vanjskih poslova Anthony Eden bio je umjeren u davanju izjava o tome. On je 10. listopada rekao pomoćniku jugoslavenskog ministra vanjskih poslova Vladimiru Milanoviću: »Željeli bismo da vam u tom pogledu (objavljivanju podataka o zločinima — nap. V. K.) pomognemo koliko god možemo.«¹² Eden se dalje nije izjašnjavao niti još ikoga optuživao. Britanci su tada još samo promatrali šta se radi u jugoslavenskoj političkoj emigraciji.

¹¹ Fotićev brzojav vladi u London od 16. IX 1941. Arhiva VII, reg. br. 4/2—1; k. 180a.
¹² Zabilješka V. Milanovića o razgovoru sa Sir Orme Sargentom 9. X i s A. Edenom 10. X 1941. Arhiva VII, reg. br. 32 i 33/4—1, 2; k. 201.

Optužbe protiv hrvatskog naroda imale su odjeka i u zemlji. U jednom pismu, koje je Krnjević primio u početku 1942. i objavio, neki dobro obaviješteni funkcioner HSS je pisao:

»Čini nam se prema vijestima iz vana i inače da se tamo misli, da je cijeli hrvatski narod, ako ne uz Pavelića, a ono bar kao pasivni promatrač, indirektni krivac za ova djela nezapamćenog terora, klanja, zatvaranja i svih bezakonja u ovoj dolini suza, koja se službeno naziva 'Nezavisna Država Hrvatska'... Bila bi najveća nepravda držati hrvatski narod krivcem za ta nedjela, kada možemo sa sigurnošću utvrditi, da današnji vlastodršci nemaju za sobom ni tri posto hrvatskog naroda...«

Optužbe i svade raspaljivale su negativne strasti. Javile su se i prve optužbe protiv predsjednika vlade Simovića, da je »isuviše pod uticajem Hrvata i veruje u njihovu iskrenost«. ¹³ U Sjedinjenim Američkim Državama Fotić je djelovao protiv Hrvata sve više. Zajedno s diplomatom i pjesnikom Jovanom Dučićem poveo je u listu »Srbobran« žestoku antihrvatsku i anti-jugoslavenksu kampanju, pa se taj list našao na jednakoj ekstremističkoj razini, samo na suprotnoj strani, kao i proustaški list u Americi »Domo-branci«. Stanje se naglo pogoršavalo. U to vrijeme u Americi su boravili neki ministri jugoslavenske vlade i drugi izbjegli političari, među kojima ban Ivan Šubašić, Sava Kosanović, dr Božidar Marković, Miloš Trifunović, Branko Čubrilović, Franc Snaj i Bogoljub Jevtić. Prema nekim tvrđenjima, osim Trifunovića, svi su htjeli uspostavu države kakva je bila prije; Jevtić, Snaj i Čubrilović bili su uz Dražu Mihailovića, ali je Čubrilović, »samo u povjerenju«, govorio kasnije da je i za partizane. ¹⁴ Oni su bili svjedoci negativnog procesa među iseljenicima. Na to su reagirali različito, često suprotno, već prema tome kakva je bila njihova orijentacija. Kako je većina srpskih ministara, koji su tada bili u Americi, gledala na hrvatske političare i Hrvate uopće, a isto tako i na Slovence, opisao je ministar Boža Marković u pismu ministru Milanu Grolu, upućenom iz New Yorka u London 31. listopada:

»Slovinci svi odlučno, jasno i glasno hoće samo Jugoslaviju i to po svaku cenu, u kojoj oni za sebe i za svoje unutrašnje i nacionalne stvari traže punu autonomiju (federaciju)...

Zbog ovih strašnih prilika tamo dole u narodu kod kuće, on (ministar Franc Snaj — nap. V, K.) se boji da su Srbi napustili ideju Jugoslavije i da krišom ne misle (na nju) i rade samo za buduću Srbiju. Na ovo ga navode mnoge pojave, a najviše to, što u vladi to pitanje nije jasno postavljeno.

Hrvati se odavde lepo mogu videti. Sve njihove osobine ovde su jače istaknute no kod kuće. Nепrestano su u nekom strahu, koji se ne da razbiti običnim sredstvima. Hrvatstvo i Hrvatska je neprestano u opasnosti. Na svim stranama vide samo one, koji hoće da ih prevare i izigraju. Zato se zbijaju, viču, prete i u svakoj stvari vide dokaz za opasnost. Otud njihova tvrdoća i stegnute vilice.

¹³ Pismo generala Bore Mirkovića ministru vojske i mornarice, generalu Bogoljubu Iliću, 31. X 1941. Arhiva VII, reg. br. 8/2—2; k. 171

¹⁴ B. Radica, O radu Hrvata u U.S.A. za vrijeme prošlog rata, *Hrvatska revija* 1/1957.

Orud insistiranje samo na Hrvatstvu, isticanje svuda i uvek samo Hrvatske. Jugoslaviju ne pominju, jer misle da bi time izvršili kapitulaciju bez garancija za Hrvatstvo. Takvi su kroz vekove, pa su takvi i danas. Ali, sve to nikako ne znači da su protiv Jugoslavije. Ne da neće Jugoslaviju, nego ne umeju da budu za nju, te izgleda da su protiv nje.

Danas sve Hrvate, i najbolje kao Šubašića, a pogotovu one kao Krnjevića, obuhvata jedan specijalan i velik strah. Isto kao i Slovence, i njih je strah da Srbi u potaji rade samo za Srbiju...¹⁵

Ministar Marković je u to vrijeme, nedovoljno iskusan, ocijenio kao pretjeran strah svojih kolega hrvatskih političara koji su tvrdili da se vodi sistematska antihrvatska akcija radi »diskreditiranja Hrvata kod naših saveznika«; ali, za svega mjesec-dva i on je došao do sličnog zaključka. Pa ipak, tada je ostao još samo jedan korak da i on stane protiv logičnog rješenja pitanja koja se odnose na Hrvatsku, dakako sa stajališta emigrantskih pogadjanja buržoazije. Njegovo žaljenje da »Hrvati vode nelojalnu i ružnu borbu protiv Fotića samo zato da ga uklone« pokazalo se neumjesnim kad je Fotićeva razorna antihrvatska i antijugoslavenska aktivnost još te, 1941. godine, uzela neobuzdanog maha.

Antihrvatsku orijentaciju i šovinističku politiku Fotića i njegovih istomišljenika uočili su i osudili rano ne samo hrvatski političari u emigraciji i hrvatske novine: velikosrpske tendencije napadali su i srpski ministri, kao Sava Kosanović i Branko Čubrilović, različite ugledne ličnosti, zatim utjecajni napredni srpski iseljenički listovi »Slobodna reč«, »Srpski glasnik« i drugi. Razobličavanju ekstremnih tendencija pridonosili su listovi hrvatskih iseljenika »Narodni glasnik« i »Zajedničar«. Njima su se pridružili i slovenski listovi »Naprejek« i »Prosveta« i glasilo Makedonaca »Savez američkih Makedonaca«.¹⁶

Osjećajući da mu je zalede čvrsto, inspiriran od velikosrpskih krugova, Fotić je i dalje ostao u centru antihrvatske kampanje u Americi. Postao je jedna od najmračnijih figura u aparatu emigrantske vlade. U jednoj zabilješci, napisanoj u travnju naredne godine, potpredsjednik vlade, Slovenac dr Miho Krek, napisao je o njemu: »U čitavoj Americi još nisam našao čoveka, koji bi o njemu kazao jednu dobru reč. Hrvati ga ne trpe i smatraju ga neprijateljem. Dokle god bude on na ovom mestu, niko neće verovati, da se zvanično misli na novu i bolju Jugoslaviju.«

Kriza među iseljenicima u Americi zabrinula je mnoge istaknute ličnosti među emigracijom, pojednako među Hrvatima, Srbima i Slovencima, koji su u tom vidjeli uzrok teških političkih posljedića po obnovu države. Šubašić je u telegramu Simoviću 8. studenog upozoravao:

»Situacija kod emigracije ozbiljna, jer događaji u domovini su svakim danom teži. Bilo bi vrlo štetno ako nastanu otvorena neprijateljstva između emigriranih Srba i Hrvata u Americi. Srpskom narodu, Slovenskom narodu i Hrvatskom narodu ne može i neće biti dozvoljeno razorenje Jugoslavije, a hrvatski

¹⁵ Arhiva SUP Jugoslavije.

¹⁶ V. Holjevac, Hrvati izvan domovine, Zagreb 1967, 263.

narod ne može biti indentificiran sa neprijateljima i njihovim zločinima. Ako se to dozvoli tada mi sami razaramo Jugoslaviju... Stoga ako vi želite i ako nadete za potrebno za našu zajedničku i državnu potrebu, molim uputite u Ameriku i naredite da vrše dužnost sa mnom Mohorovičić [Josip] i Šepić [Dragovan]. Vratite na dužnost Pavelića [dr Ante Smith] i dodijelite ga Banu...¹⁷

Nekoliko dana kasnije brzojavio je i Sava Kosanović predsjedniku Simoviću:

»Mnogi činovnici, penzioneri i drugi zavisni, izjavama i pisanjem sistematski razdražuju srpskohrvatske i srpskoslovenačke odnose. Te pojave najporaznije djeluju ovdje a ankuražiraju ih slične izjave štampom iz drugih centara. Svojim položajem kod neupućenih izazivaju utisak podvojenog gledanja u vladi na naš osnovni problem, tim se daje najjača podrška separatizmima kod Hrvata, Slovenaca i svima drugim akcijama protiv nas...¹⁸

U međuvremenu, mimo znanja predsjednika vlade Simovića, ministar vanjskih poslova dr Momčilo Ninčić poslao je u Sjedinjene Američke Države pun tekst spomenutog Memoranduma Srpske pravoslavne crkve, pa je grupa Fotić—Dučić sa sadržajem Memoranduma upoznala iseljeničku anti-hrvatski orijentiranu štampu. Komentari i napadi te štampe izazvali su nezapamćene razmirice i sukobe među jugoslavenskim iseljenicima. Oni su brzo odjeknuli u Londonu. Simović je odmah uzvratio porukom Fotiću:

»S Banom dr Šubašićem i ministrima nastanite najenergичnije obustaviti štetnu novinarsku polemiku između srpske i hrvatske štampe koja u današnjim prilikama može služiti samo planu neprijatelja za kopanje što dubljeg ponora između Srba i Hrvata i cepanje Jugoslavije...¹⁹

Ova i druga upozorenja nisu ništa izmijenila; sve je ostalo po starom. Ta je kampanja, kao i druge akcije hegemonista, imala za posljedicu da se najprije u Londonu u studenom, pojavi Memorandum grupe hrvatskih političara u emigraciji, nazvan Bićanićev memorandum.²⁰ Napisan je — kako nas Bićanić uvjerava u tekstu memoranduma — donekle kao obrana Hrvata od kampanje. Na njemu su radili Bićanić, Krnjević i Šutej. Napisan na sedam stranica, Memorandum je najvećim dijelom kritički historijat neravnopravnog položaja Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji, zatim objašnjava pojavu Pavelića i ustaša. Pisan je sa stranačkih pozicija vodstva HSS, ali ima i šire značenje. Kako sadrži mišljenje i poglede određenih članova vlade i formalnih predstavnika Hrvata u inozemstvu, taj dokument

¹⁷ Brzojav iz New Yorka upućen u London. Arhiva VII, reg. br. 46/3—8; k. 180a.

¹⁸ Brzojav Save Kosanovića predsjedniku vlade Simoviću upućen iz New Yorka u London 14. XI 1941. Arhiva VII, reg. br. 46/3—10—11; k. 180a.

¹⁹ Simovićev brzojav bez oznake datuma, ali je izvjesno iz studenoga 1941. Arhiva VII, reg. br. 46/3—12; k. 180a.

²⁰ R. Bićanić bio je tada vice guverner jugoslavenske Narodne banke u Londonu. Jednu kopiju ovog memoranduma posjeduje autor.

ima posebnu važnost i prvi je širi politički program grupe hrvatskih političara u emigraciji.

Najzanimljiviji, zapravo jedini bitan dio tog Memoranduma jest onaj koji govori što Hrvati očekuju poslije rata. U prijevodu s engleskog on glasi:

»Oštra borba koju Hrvati vode protiv svojih tradicionalnih neprijatelja, Nijemaca i Talijana, na strani savezničkih demokratskih sila, njihov je prilog pobjedi pravedne stvari.

Hrvati očekuju od pobjede:

1. Da svi hrvatski teritoriji, posebno Dalmacija, kolijevka hrvatskog naroda, i Istra, budu uključeni u jednu političku cjelinu.
2. Hrvatski je narod sposoban da slobodno i demokratski upravlja svojim poslovima, u skladu s vjekovnim idejama o hrvatskoj državi, a na temelju socijalne pravde.
3. Hrvati žele da žive u sigurnosti od napada svojih susjeda Nijemaca i Talijana, koji su brojem i snagom jači od njih.

Zbog toga su spremni, u zajednici sa Srbima i Slovencima, u granicama Jugoslavije produbiti svoj savez sa Srbima i Slovencima. Oni nemaju prigovora na formiranje bilo političkih bilo ekonomskih krupnijih konfederalnih zajednica s drugim narodima.

4. Dalje, oni vide kraj vladavine grube sile i tlačenja i pouzdaju se da će napokon prevladati međunarodni sistem pravde, humanizma i slobode, na čemu Hrvati osnivaju svoje političko djelovanje.«²¹

Pada u oči da se autori, s Krnjevićem na čelu, nisu oslanjali na borbene snage onoga istog naroda što su ga zastupali, i da je njihova orijentacija oslon na zapadne demokracije, od kojih treba da dođe oslobođenje, da bi posredstvom njih a eventualno i uz njihovu pomoć ostvarili svoje težnje. U tom programu oni su oživljavali stare zahtjeve Seljačke stranke u borbi za vlast, jedva formalno zainteresirani za širu državnu zajednicu s drugim narodima Jugoslavije. To je izraz Krnjevićeve državničke maksime koju bismo mogli formulirati: mi priznajemo Jugoslaviju ali sa separatnom Hrvatskom. To što nije polazio sa platforme zajedničke države, nego je nju gotovo tek uvjetno prihvaćao, bio je jedan od glavnih razloga da su Britanci i Amerikanci hladno primili Memorandum i da je zapravo promašen u tadašnjim političkim okolnostima, stvorenim oko jugoslavenske političke emigracije.

Ovako napisan, Memorandum je čak išao na ruku grupi hegemonista u vladi, koja je njegov tekst iskoristila da dokaže separatističke tendencije hrvatskih političara. Ako i nije bio jedini, bio je svakako jedan od bitnih razloga da mjerodavni britanski politički faktori nisu kasnije ni Krnjevića ni Šuteja uzimali u svoje kombinacije u vezi sa zaokretima sudbine Jugoslavije; za to će im više odgovarati Šubašićeva politička platforma, koja

²¹ Moj se prijevod donekle razlikuje od teksta ovoga dijela Memoranduma što ga je objavio Branko Čubrilo u knjizi »Zapisi iz tuđine« (str. 75). Nije jasno je li Čubrilo tekst preuzet iz originala na našem jeziku ili je slobodno prepričan engleski prijevod. Bićanićev Memorandum dijeljen je na engleskom jeziku.

se pokazala kao politika neodvajanja širokoautonomne Hrvatske od Jugoslavije, pod krunom Karadorđevića.

Bićanićev Memorandum uznemirio je i druge članove vlade i dio vladinog diplomatskog kora. U početku su na njegovu pojavu reagirali u javnosti šutnjom, da bi kasnije napali i njega i njegove autore. Kad je tekst Memoranduma bio već poznat u Americi, i samoj američkoj vladi, značajno je — a možda je samo koincidencija — da je pomoćnik ministra vanjskih poslova Edward Stettinius obavijestio jugoslavensko poslanstvo u Washingtonu kako mu je predsjednik Roosevelt 11. studenoga uputio pismo u kome kaže da je Kraljevina Jugoslavija od vitalnog interesa za obranu Amerike.²² To je svakako bio rezultat više faktora, između ostalog bez sumnje mišljenja i procjena američkog Generalštaba, odnosno njegove strategije u ono vrijeme.

Simovićeva nastojanja da se izbjegne otvoreni sukob među jugoslavenskim iseljenicima u Americi onemogućivala je Fotićeva perfidna igra, koja je i dalje išla na bezobzirno diskreditiranje Hrvata u očima službene Amerike i američke široke javnosti. Kosanović piše da je Fotić »pošto-poto hteo sprečiti da Hrvati u Americi u bilo kojoj formi manifestuju za Jugoslaviju«. ²³ Šubašić je zaista nastojao da se u vladi Sjedinjenih Američkih Država ne stvori utisak kako su Hrvati separatisti, kako nisu za sporazum i kako predstavljaju destruktivnu snagu koja je a priori u opoziciji prema svakoj razumnoj akciji. (U tome je bitna razlika između njega i Krnjevića.)

Šubašić je ulagao mnogo truda da popravi ono što su drugi kvarili. U Pittsburghu su 15. studenoga hrvatski iseljenici priredili banket u čast bana. U prisutnosti hrvatskih, srpskih, slovenskih, ruskih i drugih delegacija govorilo se o obnovi Jugoslavije, u kojoj će »svi Srbi, Hrvati i Slovenci biti slobodni i jednakopravni«. Evocirano je ubojstvo Stjepana Radića i na tu temu kazao je istaknuti iseljenik Kuharić: »Hrvatski narod bio je svjestan da to nije radio srpski narod već ona šačica beogradske gospode bez pameti, koja nije shvatila da Jugoslavija može opstati samo ako su Hrvati i Srbi jednako zadovoljni.«²⁴ U istom duhu govorili su delegati različitih jugoslavenskih narodnosti, među njima i Šubašić.

Na te su manifestacije velikosrpski elementi u Americi žestoko reagirali. U citiranom brzojavu od 22. studenoga Sava Kosanović je napisao: »Neposredno pred Šubašićevu skupštinu u Pittsburghu 15. novembra na kojoj je najveća hrvatska organizacija — Hrvatska bratska zajednica — imala da manifestira za Jugoslaviju, otpočeo je (list) »Srbobran« najstrašniju kampanju protiv Hrvata. Od mene je Fotić tražio telefonom da ne idem sa Šubašićem u Pittsburgh, tako da spreči manifestaciju solidarnosti Srba i Hrvata. Naravno, nisam ga poslušao.«

I Šubašić je ponovo brzojavom upozoravao vladu i samog predsjednika Simovića:

²² Fotićev šifrirani brzojav iz Washingtona upućen u London 14. XI 1941. Arhiva VII, reg. br. 14/4—1; k. 200.

²³ Kosanovićeva zabilješka na pismu K. Fotića, upućenom Bogdanu Radiću 22. XI 1941. Arhiva VII, reg. br. 3/2—1; k. 214.

²⁴ Izvještaj o ovome skupu upućen iz Pittsburgha Jugoslavenskom presbironu u London 16. XI 1941. Arhiva VII, reg. br. 2/2—1—5; k. 214.

'»Srbobran' je udvostručio aktivnost i najveće usluge čini njemačkim kvislinzima u Jugoslaviji... Molim točno i precizno razumijte fakta vidna svakome Poslanstvo se pokazalo za pisanje 'Srbobrana'. Vladino nepoduzimanje nikakvih koraka protiv Poslanstva smatra se od cijele emigracije kao suglasnost Vlade sa držanjem Poslanstva. Naš predstavnik ovdje toliko daleko otišao tako da konzul Mirković u Chicagu jasno kazao: u budućnosti ja sam samo konzul srpski a ne jugoslavenski. Cijela službena Amerika se čudi šta se među nama događa...«²⁵

Osim Kosanovića i Šubašića protestirale su i neke srpske ličnosti u Americi. Tako je ugledni protojerej Jovan Krajinović 12. prosinca pisao pravoslavnom američko-kanadskom episkopu Dionisiju, žaleći se što su se neki članovi Eparhijskog savjeta izjasnili protiv Jugoslavije, »protiv Hrvata kao narodne celine, to jest protiv Hrvata uopšte, uprkos činjenici, da su Hrvati kao takovi jedna od komponenata Jugoslavije...«²⁶ U jednom pismu, upućenom u London Milanu Gavriloviću, njegov prijatelj Branko Čubrilović upozoravao ga je: »Političke prilike ovdje su kao i tamo. Mogu ti javiti da o tebi ovdje šire svakojake glasove. Smatraju te vođom Velikosrba...«²⁷

Gavrilović nije bio vođa, ali je pripadao tom krugu. Veliki inicijator tog djelovanja u sjeni bio je Momčilo Ninčić, ministar vanjskih poslova. Njegova akcija u Velikoj Britaniji i Fotičeva u Americi nisu bile rezultat trenutnog reagiranja, nego smišljeno djelovanje koje je imalo cilj da spriječi bilo kakvu manifestaciju Hrvata za obnovu zajedničke države, ovih u inozemstvu ili, kasnije, u narodnooslobodilačkom pokretu u Hrvatskoj, odnosno u Jugoslaviji. Time se željelo — kako je već istaknuto — da se Hrvati, uz optužbe za izgubljeni rat i odgovornost za pokolje, pred saveznicima prikažu kao destruktivna masa kojoj je potrebna kontrola i tutorstvo. Ovoj opasnoj igri činili su usluge i neki hrvatski političari, opterećeni stranačkim interesima i nacionalnom uskogrudnošću.

Stjecajem okolnosti ili nečeg drugog, na izmaku 1941. godine, kad su krize u političkoj emigraciji i među iseljenicima bile na vrhuncu, zapaženo je u obje Amerike oživljavanje političke aktivnosti austrijskih legitimista koje je predvodio Otto Habsburški, i mađarskih emigranata koje je predvodio Tibor Eckhardt. U njihovoj tihoj akciji javljaju se prvi put u toku rata ideje o stvaranju katoličke habsburške države u srednjoj Evropi, u koju bi se uključio i dio Jugoslavije, i dane su prve izjave (T. Eckhardt) o budućim odnosima podunavskih zemalja u izmijenjenim državnim oblicima.

Svađe među jugoslavenskim iseljenicima koje su, kako se vidi, daleko odjeknule, dovele su do prve opomene američke vlade da takvo stanje direktno šteti ratnim naporima Sjedinjenih Američkih Država, koje su upravo ušle u rat, i da ga one neće tolerirati. Sava Kosanović je kasnije

²⁵ Brzopis bana Šubašića predsjedniku vlade Simoviću upućen iz New Yorka 11. XII 1941. Arhiva VII, reg. br. 26/4—2; k. 209.

²⁶ Arhiva VII, reg. br. 1/4—59; k. 342.

²⁷ B. Čubrilović, n. dj., str. 122.

u jednom pismu novom predsjedniku vlade, Jovanoviću, pisao: »Svaka akcija u našoj emigraciji koja je na štetu američkog mira i sklada u njezinim narodima, opasna je i sa službenog američkog gledišta posmatrana kao akcija protiv Amerike.«²⁸

IV

Zastupnici hegemonističke politike u emigraciji na kraju 1941. i dalje su se grčevito držali svojih »argumenata«: optužbe protiv Hrvata za travanj-sku katastrofu, optužbe protiv hrvatskog naroda za pokolje Srba i optužbe za separatističke tendencije, odnosno za protivljenje obnavljanju zajedničke države uopće.

Kao što je rečeno, ti su »argumenti« imali podsjetiti na tradicionalni ugled stare srpske vojske, rehabilitirati srpski dio jugoslavenske vojske i njeno rukovodstvo u ratu, »objasniti« uzroke brzog sloma jugoslavenske vojske, otpor nekih srpskih političara zahtjevima hrvatskih političara između dva rata prikazati vidovitim i opravdanim; osim toga, ponavljanje optužbi trebalo je da bude memento koji bi Hrvate neprekidno dezavuirao i ponižavao. Takve su tendencije progurane različitim putovima u službene savezničke krugove i javnost na Zapadu. Hrvatski političari u vladi, osobito Krnjević, odgovarali su zatvaranjem u sebe, jačanjem nacionalizma i sve većim udaljavanjem od ideje o zajedničkoj državi koja im ni inače nije bila bogzna kako bliska, što je njihovim protivnicima dobro došlo da visoke savezničke ličnosti povremeno argumentirano uvjeravaju kako Hrvati ne ispunjavaju očekivanja saveznika, kako su čak i protiv njih.

U vrijeme tih zakulisnih igara predsjedništvo vlade i ministarstvo vanjskih poslova primali su vijesti o ustanku u Jugoslaviji i njegovu širenju. Hegemonisti u vladi to su vješto iskoristili. Ustanak, bio on u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj ili drugdje, članovi vlade pripisivali su isključivo srpskom stanovništvu. Za većinu u vladi bilo je nezamislivo da se oružana borba protiv okupatora i kvislinga u Jugoslaviji može pripisati i drugima, a najmanje Hrvatima. Ali, vlada je često bila upravo o tome informirana. Obaviještena je da su u Zagrebu bačene bombe na ustašku satniju, da je u Splitu izvršen atentat na talijansku vojnu muziku, da su neke oružane akcije u Hrvatskoj izveli Hrvati, obaviještena je o suđenju velikoj grupi antifašista Hrvata i Slovenaca u Trstu i tako dalje. Ali, nijednu takvu vijest vlada i njeni organi nisu pustili u savezničku javnost. Ta se politička zavjera šutnje dugo održala, sve dok je nije razbila sila zbivanja u zemlji.

Vijesti o ustanku u zemlji, u početku još nepotpune, primljene su u krugovima jugoslavenske vlade u Londonu različito. Ali, kad je uspostavljena radio-veza posredstvom Britanaca sa štabom Draže Mihailovića, a Mihailović u Londonu identificiran kao »vođa ustanika«, velikosrpske su snage u jugoslavenskoj vladi i u njenom aparatu, uz optužbe za izgubljeni rat, okrivljavanje hrvatskog naroda za pokolje i insinacije o destruktivnom karakteru hrvatskog naroda, dobile četvrti, odlučni element u svojoj

²⁸ Pismo Kusanovića od 8. VIII 1942. Arhiva SUP Jugoslavije.

politici restauriranja hegemonije. Otada su uvjeravale cijeli svijet da se u zemlji razvija srpski pokret i njegove oružane snage, kao nastavak nepobijedenog srpskog dijela kraljevske vojske iz travanjskog rata, koji će pridonijeti rehabilitaciji vojnog ugleda, a poslije rata omogućiti provođenje politike hegemonije, u prvom redu nad Hrvatskom. Osim toga, djelovanje Draže Mihailovića značit će neprekidan pritisak na hrvatske pa i druge ličnosti u jugoslavenskoj emigraciji. S jugoslavenstvom, koje podrazumijeva ravnopravnost naroda Jugoslavije, četnici Draže Mihailovića, a pogotovo Mihailović sam i velikosrpska grupa u vladi nisu imali nikakve veze. »Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslavenstvo, to je ideologija srpskog četništva«, pisao je Živko Topalović, jedan od najbližih suradnika Draže Mihailovića.²⁹

Jugoslavenska je vlada iz navedenih razloga vrlo brzo povela akciju za populariziranje Draže Mihailovića. Postigla je da četnike prvi spomene Roosevelt u svome govoru 9. prosinca: »... Moramo znati da četničko ratovanje u Srbiji protiv Nijemaca nama pomaže...« Dvanaest dana kasnije, kad ga je posjetio Fotić, Roosevelt se interesirao za pokolj Srba u Bosni i Hercegovini i od Fotića tražio informacije o »borbi vojske četnika u Srbiji«.

Britanci su u tome bili odmjeraniji i nisu se prenamagljivali, čemu su pridonijeli britanski pokušaji kod sovjetske vlade da ona utječe na jugoslavenske komuniste kako bi se podredili Mihailoviću. Mada je time zapravo činila uslugu velikosrpskoj grupi u jugoslavenskoj vladi, britanska vlada nije to radila iz antihrvatskih pobuda, nego zbog svoje u osnovi antikomunističke orijentacije. Britanci su jugoslavenskim funkcionerima ukazivali na štetnost nejedinstvenosti pogleda i akcija i na konfuziju izazvanu među jugoslavenskim iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama. Tako je u pismu britanskog Ministarstva informacija, upućenom jugoslavenskoj vladi 20. prosinca, stavljeno do znanja da »zabrinjava pojava« sukoba u Americi, ali se izražava nada da će ipak neki srpski listovi djelovati pozitivno na sve one koji u imenu »Hrvat« vide sinonim pojma »ustaša«.³⁰

Udruženi ministri — prvi put od postojanja pučističke vlade jednoglasni — oborili su Dušana Simovića sa položaja predsjednika vlade 9. siječnja 1942. Obje glavne grupe ministara — srpska i hrvatska — imale su za to svoje račune: uklanjanjem Simovića i dovođenjem na njegovo mjesto Slobodana Jovanovića otvorile su široko polje velike političke igre. Obje su bile uvjerenе da će se nakon tog obrata moći uspješnije među sobom nadmetati. Dotadašnja kakva-takva politika jugoslavenske vlade pretvorila se tada u otvoreno politikanstvo koje će političku emigraciju, posve odvojenu od stvarnosti u zemlji, dovesti na bespuće u rješavanju hrvatskog i jugoslavenskog pitanja uopće, i navesti saveznike da se direktno upletu u taj proces.

Ta je promjena odgovarala hegemonističkim krugovima. Fotić je pisao ministru Ninčiću: »Kod Srba ličnost g. Slobodana Jovanovića i njegova politička prošlost davali su svima veliko poverenje da su interesi srpski u

²⁹ Z. Topalović, Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941—1945, Pariz 1958, 52.

³⁰ »Some of the Serb newspapers still appear to be doing all they can to make the term 'Croat' seem synonymous with 'Ustachi'«. Pismo dru Kuharu. Arhiva SUP Jugoslavije.

dobrim i sigurnim rukama i da je g. Simović morao da odstupi baš zbog svoga pomirljivog stava prema Hrvatima...³¹

Nova Jovanovićeve koaliciona vlada bila je gotovo jednakog sastava kao prethodna Simovićeve. »Vlada je bila sastavljena skoro od svih jugoslovenskih grupa«, piše Čubrilović. »To su bili najprije staroradikali sa svojim isključivo srpskim pogledima na jugoslavensku državnu zajednicu, zatim Hrvatska seljačka stranka, takođe nacionalno uska, hrvatska. Jenešovci i ostale građansko-demokratske grupe oslanjale su se pretežno na demokratski liberalizam devetnaestog vijeka i bile skoro na izdisaju. Zemljoradnička stranka, s razrađenim vođstvom, bila je nemoćna bez saradnje s kojom od radničkih grupa. Ovakovo shvatanje, razumljivo, sužavalo je vladinu aktivnost i ometalo je da krene u pravcu jedne ispravne južno-slovenske i demokratske politike.«³²

Jovanović je učinio jedan značajan potez: u vladu je uveo Dražu Mihailovića kao »ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva« i unaprijedio ga u čin divizijskog generala. Time je, bar formalno, sve druge članove vlade stavio u poziciju suradnika Draže Mihailovića i posrednih sudionika u njegovoj djelatnosti u zemlji, pa dakle i ministre Hrvate.

Ovo prividno učvršćenje položaja velikosrpske grupe, kojoj su na čelu sada bili predsjednik vlade Jovanović i ministar vanjskih poslova Ninčić, dalo je osnova za nove napade na Hrvate. Citirani Bićanićev Memorandum napadan je u Americi i Velikoj Britaniji, što je ponovo pokrenulo stare raspre.³³ Episkop Dionisije u jednom oštrm pismu 17. siječnja 1942. napao je bana Šubašića što nije osudio zločine u Hrvatskoj »i da se pozovu Hrvati da to isto ne čine«. »Srbobran« je počeo izdavati pamflete pod naslovom »Radi pravilnije orijentacije«, u kojima je napadano sve što je bilo na drugoj strani.

Šubašić je ozbiljno upozoravao novoga predsjednika vlade Jovanovića da je hajka na Hrvate »oružje koje razara posljednje veze sa Jugoslavijom i jugoslavenskom idejom, a za uspostavljanje Velike Srbije i srpske hegemonije u Jugoslaviji i na Balkanu...«³⁴ Sasvim neovisno o Šubašiću, desetak dana kasnije upozoravao je Jovanovića i ministar Boža Marković: »Ulas-kom Amerike u rat izgledalo je da će srpsko-hrvatski spor prestati. Ali se produžuje i podnaša sa srpske strane sa ljudima oko 'Srbobrana' i Jovanom Dučićem na čelu. Njegova je ideja kidanje sa Hrvatima i stvaranje Velike Srbije. Javno usmeno i pismeno traži Srbiju do Ogulina, proglašavanje kralja za kralja svih Srba, izbacivanje Hrvata iz vlade. Stalno se ističe da je akcija Draže Mihailovića istog cilja...«³⁵ Očigledno, predsjednika Jovanovića i njegove istomišljenike nisu uzbuđivala ova upozorenja, u čiju osnovanost ni on sam nije sumnjao: da njegova politika vodi stvaranju Velike Srbije, to je bila istina od koje on nije zazirao.

³¹ Fotićev izvještaj Ninčiću od 18. II 1942. Arhiva SUP Jugoslavije.

³² B. Čubrilović, n. dj., 73.

³³ Ibid, str. 75—76.

³⁴ Šubašićev brzojav iz New Yorka upućen u London 12. II 1942. na engleskom jeziku. Arhiva VII, reg. br. 20/6—1; k. 184.

³⁵ Markovićev brzojav iz Washingtona u London 21. II. Arhiva VII, reg. br. 8/4—1; k. 171.

Po svemu sudeći, Šubašić je osjetio opasnost od uskogrudne Krnjevićeve politike prihvaćanja rješenja hrvatskog pitanja uvjetno u okviru Jugoslavije, na samom rubu separatizma. To je ne samo objektivno otežavalo situaciju s obzirom na savezničke planove i težnje, nego je direktno davalo argumente velikosrpskim strujama u vladi i koristilo njihovoj propagandi u najvišim savezničkim krugovima. Orijentiran na politiku obnavljanja jugoslavenske zajednice s oslonom na zapadne velike sile, za razliku od Krnjevića, Šubašić je inzistirao na rješavanju svih sporova upravo na toj osnovi. Zbog toga je radio na isključenju svih ličnosti koje su bile neposredni uzrok svadama. (U krajnjoj konzekvenci, takva će ga politika 1944. dovesti do položaja mandatora krune na zahtjev saveznika.)

Uporno nastojeći da raskrinka i ukloni glavne aktere hrvatsko-srpskih sukoba u Americi i drugdje, Šubašić je u ožujku upozoravao predsjednika Jovanovića:

»Pošto je nama svima cilj uskrsnuće Jugoslavije, to moraju odmah biti uklonjeni sa odgovornih i od države ovisnih položaja oni koji se griješe o taj cilj i koji tako svojim radom koriste samo našim srpsko-hrvatsko-slovenskim neprijateljima. U prvom redu takvi pojedinci moraju biti uklonjeni sa odgovornih položaja u diplomaciji. Uopće na cijeloj fronti naše inozemne politike energičnim i odlučnim stavom vlade mora se spriječiti rad takvoga osoblja štetnoga po opće ciljeve naše borbe za našu Jugoslaviju koja je u interesu Srba, Hrvata i Slovenaca. Dozvoljavanjem i tolerancijom takvoga rada najteže se kompromitira autoritet vlade i jedinstvo politike pred narodom i saveznicima.«³⁶

Te i slične akcije nisu dovele ni do kakvih promjena, ali su okolnosti, na koje određeni krugovi u vladi nisu mogli utjecati, izazvale njihovu reakciju. Vijesti o ustanku koji je 1941. planuo u svim dijelovima Jugoslavije, dakle i u Hrvatskoj, različitim su putovima prodrle u svijet. Ali kad su u savezničkoj štampi objavljeni prvi članci o tome »da se u Hrvatskoj vodi gerilski rat«, nastala je nova eksplozija gnjeva i poduzete su prve mjere da se takve vijesti više ne ponove. Zahvaljujući Šubašiću i onim jugoslavenkim ministrima u Sjedinjenim Američkim Državama, koji su bili skloni kompromisu i koji su vijestima o borbama u Hrvatskoj dali drugu boju, javile su se prvi put drukčije izjave najviših američkih ličnosti. U siječanjskoj poruci Roosevelta Jugoslavenima, upućenoj putem radija, uz službene komentare, prvi put su se javno čula mišljenja i o drugim faktorima u okupiranoj Jugoslaviji: o Hrvatima, odnosno o HSS. Roosevelt je osudio brutalne postupke Nijemaca i zločine Pavelićeva režima. Ali, taj put je rečeno da su »velika većina Hrvata mirni pristaše svoga legitimnoga vođe dr Vladka Mačeka, predsjednika Hrvatske seljačke stranke«. Rečeno je i to da su »svi istaknuti ljudi koji su se uzdržali da podrže Pavelića, upućeni u koncentracione logore...«³⁷ Ipak, taj zračak nade da će se u vrhovima Sjedinjenih Američkih Država promijeniti odnos prema Hrvatima u zemlji, makar i ne u najpoželjnijem smislu, brzo se ugasio.

³⁶ Brzjav iz Washingtona upućen u London 23. III. Arhiva VII, reg. br. 7/6-1; k. 184.

³⁷ Komentar Rooseveltova govora »Poruka Jugoslavenima«. Arhiva VII, reg. br. 8/7-1-5; k. 241.

Ne osjećajući podršku britanskih službenih krugova u antihrvatskoj kampanji, Jovanović i Ninčić u veljači pojačavaju kampanju za pružanje materijalne pomoći Draži Mihailoviću i za njegovu popularizaciju. Od Amerike traže avione za slobodno raspolaganje, da bi vlada na svoju ruku dostavljala pomoć Mihailoviću, a od britanske vlade traže za istu svrhu podmornicu. To je diktirao tadašnji težak položaj četnika i samog Mihailovića. Ali, u tome treba vidjeti i napor da se ne izgubi šansa, koju su pojava i djelovanje četnika Draže Mihailovića pružali za ostvarenje ciljeva većine u vladi.

Draža Mihailović postao je glavni oslonac najvećeg dijela srpskih ministara u vladi. Upravo je to bio povod da se u službenim izjavama, dopisivanju i drugim aktima vlade jasno počnu izdvajati dva pojma: srpski i jugoslavenski. Naime, po njihovu tvrđenju, svaka pozitivna aktivnost i žrtve za zaštitu Jugoslavije dolaze od Srba.³⁸ Drugi su, naprotiv, negativni ili pasivni. To je već bila otvorena javna manifestacija velikosrpskog hegemonizma, u čijoj su sjeni ostali drugi legitimni čimbenici Kraljevine Jugoslavije — Hrvati i Slovenci: druge jugoslavenske političke emigracije nije ni priznavala.

V

U to vrijeme iz zemlje su stizale nove vijesti o jačanju nekoga drugog pokreta koji nije bio ni Mihailovićev ni isključivo srpski. Takve su informacije postajale češće poslije dolaska u Jugoslaviju prvog britanskog promatrača kapetana Billa Hudsona, u rujnu 1941. Britanske službe, koje su pratile ta kretanja, imale su približno jasnu predodžbu o biti i razmjeru toga pokreta koji je nazivan partizanskim, ali za koji se znalo da ga je organizirala i da ga vodi KPJ. Do kraja 1941. u britanskim zainteresiranim komandama i ustanovama nije ostalo nimalo sumnje da se ova dva pokreta — partizanski i četnički — međusobno u svemu razlikuju: u programu, u odnosu prema okupatoru i kvizlinzima, u nacionalnom sastavu i praktičnom djelovanju. O njima se raspravljalo u jugoslavenskoj i britanskoj vladi, a ove dvije i sa sovjetskom vladom.³⁹ Sve je to ostalo potpuno skriveno od javnosti.

Mada je, kao što je poznato, oružanu borbu u Jugoslaviji organizirala i povela KPJ, u svim dijelovima zemlje, u Londonu je njeno djelovanje primljeno sa svjesnim prešućivanjem, a saveznička je štampa potpuno ignorirala njeno postojanje. To je klasna komponenta ovoga konfrontiranja koje će trajati do kraja rata. Tako je pojava Draže Mihailovića mogla

³⁸ U jednom memorandumu jugoslavenske vlade od veljače (ili ožujka) 1942, upućenom Churchillu, piše: »Pitanje veze i pomoći đeneralu Mihailoviću i srpskom narodu (sic!) jedno je od glavnih pitanja koje se postavlja jugoslovenskoj vladi.« U brzojavu jugoslavenskog konzula u Capetownu od 17. I 1942. Gavrilović javlja vladi da nastoji kod južnoafričkog generala Smutsa da dade »jednu prijateljsku izjavu o borbi Srba u okupiranoj zemlji«, na što je reagirao Slovenac ministar dr Miha Krek i postavio pitanje predsjedniku vlade: »Zašto samo kod Srba kad se bore, umiru i padaju i drugi...« Arhiva VII, reg. br. 3/1-2; k. 243.

³⁹ V. Kljaković, Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941. godine, VIG 2/1970.

poslužiti politici većine u vladi: njegov četnički pokret, koji je vlada u emigraciji podupirala, postao je glavna snaga kontrarevolucije, a također i oslonac za provođenje spomenute politike; očekivalo se da će Mihailović tu politiku pomoći u poslijeratnoj kraljevini. Da se ta snaga ne bi trošila u zemlji, i da bi se spriječio razvoj i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta, radilo se na tome da se NOP, uz pomoć britanske vlade, stavi pod rukovodstvo Draže Mihailovića.⁴⁰

Sva ta nastojanja, razgovori i dogovori nisu utjecali na prirodni razvitak situacije u Jugoslaviji. Iako su potkraj 1941. stigle vijesti da je glavnina partizana napustila Srbiju, nada da je to kraj njihova pokreta nije bila opravdana: iz Jugoslavije su britanskoj i jugoslavenskoj vladi u Londonu sve češće stizali glasovi da se taj pokret naglo širi, da se javlja posvuda u oblastima zapadno od Srbije. U citiranom pismu, koje je u to vrijeme Krnjević primio iz zemlje od nekog funkcionera HSS i objavio, stoji:

»Sada želim spomenuti, da hrvatski narod ne promatra pasivno zulume ustaštva u Hrvatskoj, već je u obranu svojih prava, gdje mu je to bilo moguće, uhvatio oružje u ruke i otišao u šumu, da se bori protiv ustaških ugnjetača. . . U šumama oko Šibenika nalazi se više Hrvata nego Srba, a isto tako je i u čitavoj Dalmatinskoj zagori. U Gorskom kotaru se već nalazi po šumama skoro polovica muških žitelja iz Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, a otišli su u šume da se bore protiv okupatorskih ugnjetača. . . Ovo možemo dokazati i onima, koji o tome nerado govore i nikada i nigdje ne spominju borbu Hrvata. . .«⁴¹

Iako su znali šta se događa u nesrpskim krajevima, predsjednik vlade, ministar vanjskih poslova i neki drugi u svojim su pismima i izjavama borbu pripisivali četnicima i isključivo srpskom narodu, i ondje gdje se on borio i ondje gdje ga nije ni bilo. Hrvati ministri i visoki funkcioneri u vladi, svi bez izuzetka pristaše HSS, na vijesti o angažiranju hrvatskoga stanovništva u oružanoj borbi protiv okupatora i kvislinga vidjeli su u tome akciju HSS. Njihova je logika bila: u Hrvatskoj postoji samo HSS kao realna snaga; prema tome, svi Hrvati u borbi pripadaju Hrvatskoj seljačkoj stranci. Poslije te pogrešne konstatacije, hrvatska buržoazija u emigraciji pravi i taktičku grešku: Hrvate u oružanoj borbi protiv okupatora i kvislinga stavlja pod okrilje Draže Mihailovića, da bi dokazala udio Hrvata u otporu neprijatelju. Tako je Šubašić u Americi putem radija 6. travnja 1942. govorio da će »aktivni otpor četnika i čvrsti i nesalomivi otpor seljaka i radnika pridonijeti da se uništi nacizam i narodne izdajice svugdje u Jugoslaviji«. Petnaestak dana kasnije, u drugoj prilici, rekao je da hapšenja u Zagrebu »ukazuju na jačanje otpora hrvatskoga naroda protivu osovinskog režima dr Ante Pavelića«. Dodao je da se velik broj Hrvata »bori sa Mihailovićevim četničkim odredima protivu Osovine«.

U to vrijeme još se može reći da širi krug jugoslavenskih političara u emigraciji nije mnogo znao o prirodni oružane borbe Hrvata, ni o ulozi

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Pismo neustanovljenog datuma, objavljeno kao poseban izvještaj. Arhiva VII, emigrantska vlada, neregistrirano.

KPH u toj borbi. Ono što su o tome znali Jovanović i Ninčić, oni nisu prenosili drugima. Ali, ni kad su ti političari uskoro saznali sve o osnovnim čimbenicima borbe, njihov se odnos nije promijenio. »Sve do kraja jula 1942. godine vijesti iz Jugoslavije o narodnom ustanku bile su jednostrane«, piše B. Čubrilović. »Draža Mihailović bio je junak toga vremena o kome je svijet govorio... On je zapravo smatran za vođu pobunjenog naroda, dok se o drugim ustaničkim grupama i odredima tada malo šta znalo.«⁴²

Već oko sredine godine 1942. počinju sa svih strana stizati jasne informacije iz zemlje o razmjeru oružane borbe. Jugoslavenska je vlada (ministar Ninčić) preko svoga informatora na službi u poslanstvu NDH u Madridu, uz tajno posredstvo otpravnika poslova jugoslavenskog poslanstva u Madridu Ljubiše Višackog, dobivala dragocjene podatke iz prve ruke o događajima na području NDH. Tako su dobiveni precizni podaci o razmjerima i o karakteru borbe hrvatskog naroda protiv okupatora i kvislinga. Iz Vatikana je informacije slao savjetnik tamošnjeg jugoslavenskog poslanstva Nikola Moscatello. Još dva važna centra informacija bila su jugoslavenska poslanstva u Stockholmu (Aleksandar Avakumović) i u Bernu (Momčilo Jurišić).

Pojava partizana na borbenoj pozornici širom Jugoslavije stvorila je mnogostruke probleme cijeloj jugoslavenskoj vladi i pojedinim grupama ministara i političara. Od sredine 1942. bilo je jasno da se vijesti o partizanima neće više moći tajiti i administrativno sprečavati da prodru u savezničku javnost.

Velikosrpsku grupu zabrinjavali su partizani kao protuteža četnicima, KPJ kao snaga koja vodi narodnooslobodilački pokret, beskompromisna odlučnost partizana da se bore i spoznaja da su Hrvati u zemlji uključeni u narodnooslobodilački pokret. Hrvatske političare u emigraciji, i nacionalističke i umjerene, uznemirivalo je što nije bilo ni riječi o nekoj rukovodećoj ulozi HSS u otporu Hrvata okupatoru, pa ni o oružanim formacijama pristaša HSS, a potvrđivalo se da je KPH organizirala i povelu borbu. Kompromisna grupa u vladi bila je impresionirana pojavom KPJ na pozornici političkih i vojnih događaja u zemlji, ali na to nije reagirala.

U narednoj etapi odatle će proizići novi potezi pojedinih grupa: dvije krajnje orijentirane grupe, srpsku i hrvatsku, karakterizirat će zajednička crta — negiranje partizana i negiranje narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. Tako će djelovati svaka iz svojih posebnih razloga.

Dok je borba među dvjema suprotnim grupama zbog drugih pitanja u Velikoj Britaniji i dalje bila manje primjetna i vodila se pretežno u kuloarima, u Sjedinjenim Američkim Državama bila je javna, imala je odjeka svuda i donosila očigledne posljedice. Zato je velikosrpska grupa pomoću svojih eksponenata Fotića, Dučića i drugih zadržala u Americi žarište

⁴² B. Čubrilović, n. dj., 124. Nešto drukčije mišljenje ima V. Holjevac koji kaže da su »prve vijesti o borcima u Jugoslaviji govorile o partizanima, a ne o Draži Mihailoviću i četnicima« (Holjevac, ibid, str. 263). To se ne može usvojiti jer su, kao što je objašnjeno, uz rijetke i nedovoljno jasne izuzetke, vijesti dolazile putem jugoslavenske vlade koja je favorizirala samo Mihailovića i sve drugo prikrivala. To objašnjava odnos Šubašića prema Mihailoviću. Slično je bilo s informiranjem jugoslavenskih iseljenika u Kanadi, što potkrepljuje Čubrilovićevu tvrdnju (vidi B. Prpić: »Preko Atlantika u partizane«, Zagreb 1955, str. 16).

svoje antihrvatske kampanje, koja je imala dva oblika: izoliranje hrvatskih ličnosti, i onih srpskih koje ih podržavaju, od dodira s visokim američkim i drugim funkcionerima, odnosno onemogućivanje njihova utjecaja na te funkcionere, i daljnje napadanje hrvatskog naroda putem štampe.

U toj je situaciji centralna ličnost ostao Šubašić upravo zbog svoga upornog nastojanja da se izglađe srpsko-hrvatski sukobi i ostvari suradnja radi obnove Kraljevine Jugoslavije. O takvoj jednoj akciji Fotić u strogom povjerenju obavještava ministra Ninčića 7. svibnja:

»Litvinov izveštava me da su Ban Šubašić i Kosanović tražili da ih primi i pitao me za mišljenje. Blagodareći mu na ovom odgovorio sam mu da ne vidim smetnje i da ostavljam odluku njemu. Napomenuo sam međutim da njihova misija nije održavanje veza sa diplomatskim predstavnicima u Američkim Sjedinjenim Državama i da bi taj primer mogao svakako izazvati zabunu kod našeg sveta. Litvinov rekao mi da ih neće primiti ili ako insistiraju na tome da će ih uputiti da traže prijem preko mene.«⁴³

I s druge strane nastavljao se pritisak na emigrirane hrvatske političare, bez obzira na to koliko je to bilo opravdano. Iz Washingtona ministar Marković javlja svome kolegi u vladi, ministru Grolu:

»Istrajno terati Hrvate u vladi na izjašnjavanje i opredelenje bez dvosmislenosti... Nipošto ne prenađiti i ne izravnati se sa Krnjevićem u šovinizmu. Današnji srpski autoritet i kredit moramo sačuvati za eventualne otsudne trenutke... Da bi kao poslednja instanca pripremio za izjašnjenje za ili protiv Krnjevićevog gledanja, treba hrvatski narod na ovaj način kao i na drugi način oprezno upoznati sa istinom. Kako narod tako i saveznici treba jasno (da) vide razliku između našeg i Krnjevićevog gledanja.«⁴⁴

Usprkos svemu, Šubašić i srpska grupa u Americi koja je bila sklona kompromisu nastavili su borbu za afirmaciju politike sloge i bratstva između Srba, Hrvata i Slovenaca.

Prvih dana srpnja u Detroitu su napredne srpske organizacije održale »Vidovdanski kongres ujedinjenih Srba Amerike protiv fašizma«, koji je ohrabrujuće djelovao u zagušljivoj klimi nacionalističkih mahnitavanja. Kongresu je prisustvovao kao predstavnik Hrvata ban Šubašić, kao predstavnik Slovenaca Franc Snaj i neke druge istaknute ličnosti. Na kongresu je Šubašić izjavio da hrvatski narod neće prestati s borbom protiv fašizma, sve dok ne oslobodi svoju domovinu od okupatora — Hitlera i Mussolinija — i Pavelića.⁴⁵ Kongresu su, osim mnogih ličnosti, uputili pozdrave Sveslavenski kongres iz Moskve i Glavni odbor HSS u Americi, a s njega su poslani pozdravni telegrami sovjetskoj ambasadi u Washingtonu, borcima u Jugoslaviji (neprecizirano kojima) i dr.

⁴³ Fotićev brzojav Ninčiću od 7. V 1942. Arhiva SUP Jugoslavije.

⁴⁴ Markovićev brzojav iz Washingtona Milanu Grolu (preko Fotića) od 11. V 1942. Arhiva SUP Jugoslavije.

⁴⁵ Brošura: »Vidovdanski kongres ujedinjenih Srba Amerike protiv fašizma 4. i 5. jula 1942. godine«, Pittsburgh 1942.

Oko sredine srpnja odlučeno je da se održi kongres američkih Hrvata, s ovim programom: da se Hrvati u Sjedinjenim Američkim Državama okupe na antifašističkoj osnovi; da se usvoji plan borbe protiv fašističke koalicije; da se najširoj američkoj javnosti skrene pažnja na herojsku borbu hrvatskog naroda koji se digao na ustanak zajedno s ostalim narodima Jugoslavije, da se dokaže kako hrvatski narod nema ništa zajedničko s Pavelićem i njegovim ustašama, čime će se pobiti optužbe velikosrpskih šovinista.⁴⁶

Fotić je s velikim negodovanjem primio ove izraze solidarnosti među iseljenicima jugoslavenskih narodnosti. Američki publicist Stojan Pribičević kaže da mu je Fotić 10. srpnja, dakle pet dana poslije spomenutog kongresa, u hotelu »Waldorf Astoria« u New Yorku kazao: »Jugoslavija je nemoguća i nepoželjna po srpstvo, jer je iskustvo pokazalo da je srpstvo u takvoj zajednici ugroženo zbog nepouzdanosti Hrvata. U budućoj rekonstrukciji Evrope prva će biti misao osiguranje srpstva, što se može postići jednom solidnom srpskom državom bez unutrašnjih razmirica. S Hrvatima je nemoguće raditi.«⁴⁷

Da bi neutralizirao svaku manifestaciju hrvatsko-srpske solidarnosti u Sjedinjenim Američkim Državama, Fotić u to vrijeme pojačava svoju aktivnost u vrhovima američke administracije. Nastojeći da u Bijeloj kući zadrži negativan utisak o djelovanju Hrvata u zemlji i da neutralizira akcije hrvatskih ličnosti i njihovih srpskih istomišljenika u Americi, Fotić je iskoristio priliku dok je kralj Petar boravio u Americi da spriječi dodir hrvatskih ličnosti i s kraljem Petrom i s Rooseveltom. On je posredstvom kralja, od dva memoranduma koja je ovaj predao Rooseveltu, progurao jedan koji ponovo govori o zločinima ustaša u Jugoslaviji, da bi poslužio kao novi podsjetnik o staroj stvari.

Predsjednik je — opisuje Fotić — bio šokiran detaljima o ustaškim pokoljima nezaštićenog srpskog pučanstva u NDH. Tom je prilikom kazao da je upravo primio pritužbe Hrvata kako američka štampa i radio jedva nešto pišu o hrvatskom otporu okupatoru, a najveću pažnju poklanjaju srpskom otporu. Fotić ga je na to podsjetio da je NDH objavila rat Sjedinjenim Američkim Državama, na što je predsjednik, podigavši obje ruke, rekao da je na to gotovo zaboravio. On je, kaže, uvijek davao instrukcije Elmeru Davisu, referentu Odjeljenja za ratne informacije, da se gerilska aktivnost u Jugoslaviji prikazuje kao jugoslavenska — što je značilo da se to odnosi na sve koji pružaju otpor. Na kraju rata, kazao je Roosevelt, nastojat ćemo da svaki pojedinac bude nagrađen u skladu sa svojim zaslugama.⁴⁸

Te povremene Fotičeve akcije kod Roosevelta — da ga zadrži na željenom kursu prema hrvatskim pitanjima ili da ga vrati na taj kurs ako je od njega odstupio — redovito su bile uspješne: mimo službenih i for-

⁴⁶ V. Holjevac, n. dj., 265.

⁴⁷ Izlaganje ministra Srdana Budisavljevića na sjednici vlade 21. X 1942. Zapisnik sjednice vlade. Arhiva VII, reg. br. 8/2-(1-4); k. 188. Kasnije, 24. X, na Ninčićevo pitanje o tom Fotić kaže da je to netočno; Fotić je — uvjerava Ninčić — toga dana zapisao o razgovoru s Pribičevićem: »Slaže se sa mnom da se Jugoslavija može održati samo na federalnoj bazi...« Arhiva VII, reg. br. 19-8-2; k. 218.

⁴⁸ C. Fotić, n. dj., 179.

malnih izjava, Roosevelt je ostao pri prvobitnom negativnom odnosu prema Hrvatima, ocjenjujući ih državnički nesposobnima i smatrajući da će poslije rata biti potrebno hrvatskom narodu nametnuti tutorstvo.⁴⁹ (O tome će još biti riječi.)

Fotić se nije zadovoljavao time da samo američkog predsjednika uvjeri u svoje tvrdnje: nastojao je to i s visokim američkim funkcionerima, i uspijevao je. Istaknuti funkcioner američke vlade za ratnu propagandu Edgar Mowrer jednom je prilikom kazao da je od službenih ličnosti jugoslavenske vlade dobio najnegativnije ocjene hrvatskog naroda. Rekao je:

»Politika Jugoslavije u Americi vodi se vrlo rđavo, zato što Hrvati i njihovi predstavnici u vladi u Londonu ometaju rad srpskih ministara i srpske propagande. Poznata je stvar, da su Hrvati izdali na fronti za vrijeme rata Jugoslavije protiv Njemačke, kao što je i poznata stvar da su Hrvati poubijali oko pola milijuna Srba...«⁵⁰

Ban Šubašić nije znao što je sve Roosevelt čuo od Fotića i što je mislio o Hrvatima, ali mu je bilo dobro poznato Fotićevo djelovanje u organima američke vlade. On je odmah reagirao na Mowrerovu izjavu, pa je 7. kolovoza poslao pismo predsjedniku vlade Jovanoviću:

»Generalizirati hrvatski narod u Pavelićevim zločinima i prikazivati ga cijelom svijetu kao neprijatelja srpskog naroda broj jedan i na tome graditi neku Jugoslaviju, u kojoj ne samo da bi hrvatski narod bio bespravan, nego bi se morao stiditi svoga imena do vijeka — neće i ne može nikada ni jedan Hrvat prihvatiti, kao što ni sada ne može toga dozvoliti.

Radi toga, gospodine predsjedniče i gospodo ministri, izvolite stvar ozbiljno i brzo rješavati.

Što se tiče mene i kao čovjeka i kao Hrvata i kao bana Hrvatske izvolite primiti do znanja slijedeće:

Za vrijeme Kraljeva boravka ovdje sve sam činio, da taj Njegov boravak bude dostojna manifestacija naše zemlje i izraz ljubavi onom patničkom srpskom, hrvatskom i slovenskom narodu, koji je danas ubijan, mučen i tretiran gore od divlje zvjeradi.

Za vrijeme čitavog boravka kralja u Americi nisam imao mogućnosti, da sa njim razgovaram jednu minutu na samo.

.....

Vama ostavljam, da sudite je li može biti s tim postupcima zadovoljan Šubašić i kao građanin i kao politička ličnost u emigraciji, a napose može li biti zadovoljan Ban Hrvatske u ovim i ovakovim vremenima i ovakovim prilikama. Molim Vas, gospodine predsjedniče i sve Vas gospodo ministri, da ovo primite za sada kao moju veliku zabrinutost, koliko za našu sadašnjicu, toliko više za našu budućnost.«⁵¹

⁴⁹ R. Vukčević, Na strašnom sudu, Čikago 1968, 181.

⁵⁰ Zabilješka o razgovoru s Mowrerom 26. VII 1942. Arhiva VII, reg. br. 23/4-5; k. 172.

⁵¹ Šubašićevo pismo iz New Yorka od 7. VIII 1942. Arhiva VII, reg. br. 34/10 (1-4); k. 182.

Nekoliko dana prije ovoga Šubašićeva upozorenja predsjedniku Jovanoviću pisao je i Sava Kosanović, tražeći da se hitno okonča samovolja Fotića, Dučića, konzula Mirkovića i vladike Dionisija u njihovoj borbi protiv obnove Jugoslavije, protiv Hrvata i Slovenaca, a za Veliku Srbiju. Kosanović piše:

»Amerika želi u Evropi veće formacije a ne razbijanje i onih koje su postojale... Svaka akcija protiv Jugoslavije, akcija je protiv službenog gledanja velike Amerike (ovdje Kosanović nije računao na Rooseveltova intimna mišljenja — nap. V. K.). Amerika želi Jugoslaviju a i nju u harmoniji i što tješnjoj kooperaciji sa drugim narodima.«⁵²

Iz Slovenije je također, neodređenog datuma i iz neprecizno navedenog izvora, stigao apel »za promenu spoljne politike naše vlade u Londonu«. U njemu se traži: »... Morate iz Londona kazati i svojim starim političarima, da je danas glavni neprijatelj na drugom mestu a ne u besplodnom pobijanju domaćih komunista...«

Usprkos svemu, u to je vrijeme hrvatska stvar u vladinim krugovima Sjedinjenih Američkih Država loše stajala. U vladi Velike Britanije, koja tada nije davala preciznije ocjene, bilo je nešto drukčije; hrvatskim političarima u Britaniji ona nije odobravalala držanje, a na postupke velikosrpskih političara diskretno je negodovala. Mađa je bilo još prerano govoriti o konačnom raspletu hrvatsko-srpskih odnosa u budućnosti, ništa dobro nije se u tom pogledu nazrijevalo na političkom horizontu zapadnih saveznika.

Grupa hegemonista u vladi neometano je nastavljala svoju politiku. Svoje je napade od sredine godine 1942. usmjerila protiv partizana, i to sve više što je više istina o njima prodirala u svijet. Neki članovi vlade direktno su iznosili svoje mišljenje o partizanima odgovornim funkcionerima američke i britanske vlade. Uvjeravali su ih da su partizani komunisti, i da im je jedini cilj provesti revoluciju u zemlji. Vjerojatno iz obzira prema sovjetskom savezniku, vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država nisu se otvoreno izjašnjavale protiv komunista uopće a ni jugoslavenskih, i tako je ovaj pokušaj članova jugoslavenske vlade propao.

Kad su u svijet prodrle vijesti o partizanima, pripadnicima jugoslavenskog pokreta u kome su masovno obuhvaćeni ne samo Srbi nego i Hrvati, Slovenci, Crnogorci i drugi, koji se bore za slobodnu zajednicu ravnopravnih naroda, velikosrpski krugovi u vladi našli su se pred problemom kako da neutraliziraju vijesti o akcijama partizana i o raširenosti njihova pokreta, kako da objasne koje su oni narodnosti kad se za četnike zna da su Srbi, a sami su uvjeravali svijet da su drugi narodi u Jugoslaviji, posebno Hrvati, pasivni. Još je bilo gore što su saveznici počeli zahtijevati da se četnici više angažiraju u borbi. U tom je smislu u strogo povjerljivom brzojavu predsjednik Jovanović pisao 8. svibnja kraljevskom poslaniku u Kairu, Smiljaniću:

⁵² Kosanovićevo pismo od 3. VIII 1942. Arhiva SUP Jugoslavije.

»Činimo sve tajnim putem i preko radija u vojnim emisijama da sprečimo veće akcije u zemlji i izbegnemo uništenje srpskog naroda. Upućene vladine poruke generalu Mihailoviću sa više strana u ovom smislu. No Englezi (sic!) i Rusi (sic!) čine sve da krenu akciju većeg stila, bez obzira na nesrazmerne žrtve... Partizani rade na svoju ruku.«⁵³

To je bio tek početak britanskog pritiska na Mihailovića. Za jugoslavensku vladu tada je još bila najaktualnija borba protiv populariziranja partizana. U tome joj je pomogao nacionalistički dio hrvatske političke emigracije, koju su vodili stranački i klasni interesi, a ne interesi hrvatskog naroda kako su bučno uvjerali.

Hrvatski političari u emigraciji već su duže vrijeme različitim putevima primali informacije iz zemlje. Značajnu poruku iz Zagreba primio je Krnjević posredstvom Nikole Moscatella iz Vatikana 14. srpnja. To je bila poruka »jednog skupa poznatih mi patriota«, koja je »izraz općeg raspoloženja u inteligenciji i u narodu«. U njoj stoji:

»U t. zv. 'šumu' pobjeglo je sve ono što neće da se smiri sa sramotom tuđinske okupacije, a to je čitav hrvatski narod. Ustaše su samo oni koji nose značku, a tih je vrlo malo, dok je sav ostali hrvatski narod na frontu slobode tj. uz Saveznike. Sad pošto je pacificirana Srbija i pošto su četnici po želji Nijemaca sklopili neku vrst primirja i 'razgraničenja' na terenu sa ustašama, a general Mihailović miruje, težište otpora nalazi se u našim šumama. Nije pravo da o ovom jednodušnom otporu hrvatskoga naroda ne bude bolje informirana saveznička javnost, kojoj se do sada govorilo isključivo o otporu Srba i Slovenaca... zato cio svijet očekuje od Vas da objasnite ovaj nesporazum putem štampe i radija. Dosadašnji hrvatski glasovi na radiju rijetki su, ne zadovoljavaju nikoga i ne nalaze odjeka u duši naroda...«⁵⁴

Iako je došla od grupe pristaša HSS, ni ta poruka ne govori da su ove snage pod vodstvom ili kontrolom HSS. Krnjević je točno znao da je riječ o partizanskim jedinicama Hrvatske i da su one pod vodstvom KPH; ni tada ni poslije u Hrvatskoj, kao ni u drugim dijelovima Jugoslavije, nije bilo nikakvih drugih formacija u borbi protiv okupatora i kvislinga osim partizana. Bilo je očigledno da se u Hrvatskoj, i Jugoslaviji uopće, u narodnooslobodilačkom ratu brzo mijenjaju oni odnosi snaga kakvi su postojali u bivšoj kraljevini i kakve je emigracija grčevito nastojala da održi. U to vrijeme, 3. kolovoza, o situaciji u Hrvatskoj pisao je Titu Ivo Lola Ribar:

»Tri činjenice ubjedljivo karakterišu razvitak u Hrvatskoj za vrijeme ovih zadnjih mjeseci što nismo bili tu: ... 2) Pojava partizanskog pokreta i partizanskog djelovanja kao prvorazrednog i 'javno priznatog' činioca u unutarnjem političkom životu zemlje, i 3) Početak oštrije diferencijacije u redovima HSS-a i jačeg previranja u hrvatskim masama uopće...«⁵⁵

⁵³ Arhiva VII, reg. br. 12/1-1; k. 256.

⁵⁴ Arhiva VII, reg. br. 9/13-1; k. 181.

⁵⁵ Zbornik dokumenata II, 5, str. 190—1. Slično je Glavni štab Hrvatske obavještavao Vrhovni štab: »U južnoj Dalmaciji raspoloženje masa na strani Narodnooslobodilačke borbe, te su se za nju opredijelile i mase HSS-a.« Zbornik dokumenata V, 5, str. 181.

Petnaestak dana kasnije u pismu Edvardu Kardelju on piše:

»Maček je još uvijek na liniji 'čekanja', ali ta linija sve pouzdanije, mada još uvijek ne dovoljno brzo, gubi tle ispod nogu u masama...«⁵⁶

Sve te promjene u Hrvatskoj bile su dobro poznate Krnjeviću. On i ostali iz njegove grupe, kao i dotada, svjesno su šutnjom prelazili preko postojanja i djelovanja narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. Mada su neprestano bili u sukobu s njima suprotnim tendencijama u vladi, kao klasni protivnici progresivnih pojava nisu priznavali postojanje bilo kakve snage u Hrvatskoj osim HSS. Negativan stav hrvatske političke emigracije prema partizanima u Hrvatskoj i prema narodnooslobodilačkom pokretu ni po čemu se nije razlikovao od stava velikosrpske grupe u vladi prema toj pojavi u Jugoslaviji uopće.

Hrvatski političari u emigraciji primjenjuju zatim novu taktiku. U nekoliko javnih izjava ponovo su osudili ustaške zločine ukazujući na neophodnu potrebu zajednice u budućoj državi sa Srbima i Slovencima. Kao protutežu narodnooslobodilačkom pokretu i KPJ počeli su isticati Vladka Mačeka kao pozitivnog političara i jedinog vođu hrvatskoga naroda a HSS kao glavnu snagu hrvatskog naroda na području Banovine Hrvatske.⁵⁷

Iako su već dovoljno znali o karakteru i razmjerima narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, Krnjević, Jukić i drugi hrvatski političari šutjeli su o tome. Ali, kad više nisu mogli negirati njeno postojanje, dali su ipak javno svoju interpretaciju. Tako je Ilija Jukić, pomoćnik ministra vanjskih poslova, na Radio-Londonu 17. svibnja kazao:

»Što dalje, to je jači otpor hrvatskoga naroda protiv nasilnoga, okupatorskoga i pljačkaškoga režima Hitler — Mussolini — Pavelić... Hrvatski seljak ne ostaje samo kod svoga pasivnoga otpora nego sve više stupa u borbu protiv dušmana s puškom u ruci. Ovamo su stigle sigurne vijesti, da je već došlo do suradnje između hrvatskih boraca i odreda generala Mihailovića...«

Jukiću se pridružuje i Većeslav Vilder. Za ono što se događa u Hrvatskoj govori se samo kao o pojavi prelaženja iz »pasivnog otpora u aktivnu borbu protiv dušmanina roda svog« (Vilder), o pojavi zelenog kadra u Hrvatskom zagorju, »ali još uvijek bez orijentacije, oružja i organizacije« (komentar).⁵⁸ Ni ovdje ni drugdje, ni u jednom govoru ili napisu hrvatskih političara u emigraciji ne spominje se riječ »partizani«.

⁵⁶ Zbornik dokumenata II, 5, str. 355.

⁵⁷ Pomoćnik ministra vanjskih poslova Ilija Jukić, na Radio-Londonu 4. travnja 1942, kazao je za Mačeka: »I on i njegov veliki prethodnik nosili su u sebi duboko ukorijenjeno uvjerenje, da je harmonija hrvatskih i srpskih težnji, shvaćanja i interesa najbolje jamstvo za narodni napredak Hrvata i Srba i za opstanak njihove državne zajednice.«

⁵⁸ Radi usporedbe zanimljiv je izvještaj delegata CK KPJ od 16. VII 1942. upućen CK KPJ o tadašnjoj situaciji u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Mada je oružana borba već prije zahvatila ostale krajeve Hrvatske, o situaciji u ovoj oblasti piše: »Vrši se preokret u držanju hrvatskih masa prema partizanima i narodnooslobodilačkoj borbi. Nezadovoljstvo po gradovima i selima zahvatilo je najšire slojeve... Ustaše su sve omrznutiji, mržnja prema njima i okupatorima počinje se pretvarati u aktivnu oružanu borbu (Partizani u Zagrebačkom okrugu, Varaždinskom, Krapinskom i dr.). Velika mržnja i revolt protiv ustaša naglo su porasli naročito poslije obnadorovanog ustaško-četničkog sporazuma...« Zbornik dokumenata II, 4, str. 369.

Takvim povezivanjem hrvatskih boraca sa četnicima Draže Mihailovića trebalo je utjecati na promjenu stava protivničke grupe u vladi prema pitanju angažiranja Hrvata u borbi, izmijeniti predodžbu savezničkog svijeta o partizanskom pokretu u Hrvatskoj kao o pokretu koji nema nikakve veze sa HSS i Mačeka predstaviti kao duhovnog vođu te borbe u Hrvatskoj. Zato Krnjević, uz podršku Šuteja, javlja banu Šubišiću u Americi »da nastoji da se uz Dražu Mihailovića u svima Kraljevim govorima pominje i Maček...« itd. (To se odrazilo u govoru predsjednika općine New York, Fiorella La Guardije, na što je Fotić protestirao.) Takva objašnjenja hrvatskih političara samo su olakšavala propagandu njihovih protivnika u vladi, koji su tvrdili da su partizani neznatna snaga, da otpor u Hrvatskoj nije partizanski nego da je pod kontrolom Draže Mihailovića, ne precizirajući pri tom narodnu pripadnost tih partizana i, ipak, nigdje ne spominjući Vladka Mačeka, a najmanje kao vođu ustaničkog pokreta. Tako je ova akcija Krnjevića, Jukića i ostalih samo poslužila drugoj grupi u vladi. Jedno im je ipak ostalo i dalje zajedničko: negiranje djela KPJ, odnosno KPH, svim metodama i po svaku cijenu.

VI

Britanci su sva ta natezanja i sukobe budno promatrali. I dalje su u Jugoslaviji i Balkanu uopće gledali svoju interesnu sferu, što im dugo u toku rata nije osporavao ni jedan od ostala dva vodeća saveznička partnera. To je Britance stavilo u formalno najpovoljniji položaj da djeluju i utječu na sve bitne pojave na Balkanu, posebno u Jugoslaviji.

Od ustanka u Jugoslaviji godine 1941. Britanci su vidjeli sve boje koje su se javile u Jugoslaviji; opredijelili su se za Dražu Mihailovića, pratili borbu u jugoslavenskoj emigraciji i motrili Habsburgovce u njihovim akcijama. Pratili su, uostalom kao i jugoslavenska vlada, i vijesti koje su dolazile iz Sovjetskog Saveza, iz emisija radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«; odatle su dolazili podaci o borbama u Jugoslaviji koje vode ne samo Srbi, nego i drugi narodi Jugoslavije, ali ta radio-stanica nije bila jedini izvor takvih podataka. Sve do sredine godine 1942. Britanci su uglavnom odobrivali procese u Jugoslaviji kako ih je tumačila jugoslavenska vlada, uz spomenute zamjerke. Do tada se nisu arbitražno miješali u hrvatsko-srpske sukobe u emigraciji. Krugu koji su zatvarali oko emigracije uvijek su ostavljali dovoljan otvor za slobodno manevriranje.

Okolo sredine godine 1942. dolazi do prvih većih britanskih zahvata. Britanci potpisuju pakt o savezu sa Sovjetskim Savezom, što se odrazilo i na odnos prema zbivanjima u Jugoslaviji. Svoje poslanstvo pri jugoslavenskom Dvoru podigli su na rang ambasade što je, uz ostalo, trebalo da pojača kontrolu i utjecaj Britanaca na rad Dvora i vlade. Zatim, u radio-emisijama na engleskom jeziku počelo se govoriti i o »hrvatskim rodoljubima« koji se s oružjem u ruci bore protiv okupatora.⁵⁹ Kad je u sje-

⁵⁹ U emisijama se govorilo o napadu na Talijane kod Šibenika, o dizanju u zrak »radiostanice u Zagrebu«, na što je vršilac dužnosti kraljevog ađutanta Vlastimir Roždolovski protestirao, jer je to »najveća uvreda« i to će »okaljati onaj sveti i uzvišeni otpor koga Srbi više od jedne godine daju«. Arhiva SUP Jugoslavije. Dokument datiran 30. V 1942.

vernoj Africi novoformirana njemačko-talijanska oklopna armija 26. svibnja prešla u napad, pa se situacija za Britance pogoršala, oni zahtijevaju da se četnici angažiraju protiv okupatora. Jugoslavenska vlada imenovala je na to, 10. lipnja, Dražu Mihailovića »za načelnika štaba Vrhovne komande u okupiranoj otadžbini«, svega nekoliko dana nakon što je u štampi NDH objavljeno da je došlo do sporazuma između vlasti NDH i nekih četničkih organizacija na teritoriju NDH.

Britanci su preko toga prešli, ali Churchill, za svoga boravka u Americi, nije propustio priliku da u susretu u Bijeloj kući 29. lipnja s jugoslavenskim kraljem i njegovim ministrom vanjskih poslova Ninčićem ovome dobaci: »Mr. Minister, you are beginning to tire your friends« (Gospodine ministre, vi počinjete zamarati vaše prijatelje).

Nema sumnje da je predsjednik vlade Jovanović i, čini se, ne samo on, ubrzo osjetio suzdržljivo negodovanje Britanaca na tvrd i neelastičan kurs unutrašnje politike koju je zastupala i nametala većina u vladi, posebno prema hrvatskom pitanju. On se već i prije kolebao i razmišljao šta da radi. Njegov šef kabineta zapisao je još 4. ožujka 1942: »... Jovanović je za federaciju, ali bez izričite upotrebe te reči. Država će se zvati Jugoslavija, ali će imati srpsku, hrvatsku i slovenačku jedinicu...«⁶⁰

Tu varijantu rješenja problema državnog uređenja Jovanović je namjeravao javno izložiti u pozdravnoj riječi novom britanskom ambasadoru Georgu Rendelu. U konceptu govora na engleskom jeziku, iz prve polovice lipnja, koji je sačuvan, Jovanović je napisao da se uvode novi principi uređenja Jugoslavije »pod dinastijom Karadorđevića, ali na federativnoj bazi« i spomenuo »priznanje Sporazuma od 26. avgusta 1939«. »U ovoj federativnoj strukturi...« postojat će »tri federativne jedinice — srpska, hrvatska i slovenačka«.

Ali, u konačnom tekstu izostavljeno je sve što se odnosi na federativno uređenje zemlje, a ta su mjesta zamijenjena uopćenim frazama.⁶¹ Do te je promjene došlo nakon dogovora grupe ministara oko Jovanovića i njihove odluke da se ne ide na popuštanje ni u unutrašnjoj ni u vanjskoj politici. Činilo se da je sada bio čas za uvođenje politike čvrste ruke. To je bila pobjeda konzervativnih centralističkih snaga u vladi koje se nisu mogle pomiriti ni s buržoaskim novim tendencijama, a kamoli sa suvremenim kretanjima i progresivnim rješenjima državnog uređenja buduće Jugoslavije. Slijedilo je, 17. lipnja, novo unapređenje Draže Mihailovića u čin armijskog generala. I kralj je potvrdio stari kurs u unutrašnjoj politici kad je Mihailovića u jednom govoru, u povodu njegova unapređenja, nazvao »moj najdraži prijatelj i moj najbolji vojnik«. Tako je svojim autoritetom štitio i učvršćivao njegov položaj.

Jugoslavenske ministre u vladi i političare bilo koje orijentacije najviše je zabrinjavalo držanje Britanaca prema pitanjima unutrašnje politike Jugoslavije. Informacije, koje su i dalje dolazile iz Moskve, bilo iz službenih krugova bilo putem radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, nisu vladu plašile ali su unosile nemir. U informaciji o Drugom sveslavenskom

⁶⁰ K. St. Pavlović, Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem 1941—1945, London 1969, str. 15.

⁶¹ Koncept s ispravcima Jovanovićeve govora. Arhiva VII, reg. br. 39/1-(1-9); k. 191.

kongresu u Moskvi rečeno je da su ondje istupali »predstavnicima srpskog, hrvatskog, slovenačkog, 'crnogorskog' i 'mačedonskog' naroda, koji su . . . notorni komunisti . . .«. ⁶² Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« govorila je o višenarodnoj Jugoslaviji i o oružanoj borbi svih njenih naroda, dakle i Hrvata. U istom duhu neuobičajeno se angažirala i sovjetska štampa, pišući o borbama partizana. To nije ostavljalo nimalo sumnje da sovjetska vlada sada javno unosi ove elemente: priznanje višenacionalne Jugoslavije, a ne samo države Srba, Hrvata i Slovenaca; olakšavanje partizanima da savezničku javnost informiraju o pravom stanju. Dok vlade Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije nisu ničim pokazivale da mijenjaju svoje dotadašnje držanje prema jugoslavenskom nacionalnom pitanju, čak ne inzistirajući ni na promjeni unitarističke politike jugoslavenske vlade, sovjetska je vlada sada posredno prvi put otvoreno pokazala svoj sasvim drukčiji stav. Nije bilo teško zaključiti da je taj stav bio u skladu s teorijom i praksom narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. Zazirući od bilo kakve promjene troimene Jugoslavije (za neke članove vlade bila je to država triju naroda, za druge triju plemena), nijedna grupa u vladi ni političari izvan nje nisu htjeli ni da čuju o drugim narodima u Jugoslaviji. Vijesti iz Sovjetskog Saveza tjerale su ih na još tješnje povezivanje sa zapadnim saveznicima i naglašeno izražavanje odanosti njima i njihovu društvenom poretku, i još više udaljivale od platforme narodnooslobodilačkog pokreta, koji ni inače po svom karakteru nije za njih bio prihvatljiv.

U jednom govoru 30. srpnja Jovanović je ponovo podsjetio svijet na zvjerstva počinjena u zemlji. Tada je prvi put napao narodnosti u Jugoslaviji. Od početka kolovoza on vodi akciju protiv iseljeničkih listova koji ne zastupaju gledište većine u vladi o karakteru oružane borbe u Jugoslaviji i ne priznaju da je Mihailović ono što vlada tvrdi (»Akcija protiv Draže Mihailovića vodi se u cilju da se najveći srpski moralni kapital upropasti«, javljao je Fotić 12. kolovoza.) ⁶³ Zanimljivo je da je na slobodnom teritoriju Hrvatske u isto vrijeme »Vjesnik« pisao u osnovi ono isto što i iseljenički listovi u Americi koje je Jovanović napao. ⁶⁴

⁶² Brzjav Ministarstva vanjskih poslova upućen poslanstvu u Buenos Aires 23. IX 1942. Arhiva VII, reg. br. 19/8-1; k. 212.

⁶³ Arhiva VII, reg. br. 5/2-1; k. 251. To je zapravo varijanta jedne prijašnje Simovićeve ocjene: »Čin od 27. marta i borba naše vojske i srpskog naroda u okupiranoj zemlji« predstavljaju »naša dva najveća moralna kapitala.«

⁶⁴ U članku »Narod traži likvidaciju fašističkog agenta ministra Draže Mihailovića« pisao je »Vjesnik« u kolovoza 1942: »Draža Mihailović usprkos dvoličnosti njegove izdajničke politike i propagande, koja na silu od njega hoće da stvori legendarnog prvoborca za narodno oslobođenje, već je svojim podmuklim napadom s leđa na partizane u jesen 1941, u času najteže njemačke ofenzive na partizane, skinuo masku sa svog plaćeničkog lica. . . Danas se zato u njegovom slučaju i ne radi o Draži Mihailoviću kao generalu. . . nego o Draži Mihailoviću kao ministru jedne vlade koja je u ratu sa fašističkom Njemačkom i Italijom. — Činjenica da je Draža Mihailović član jugoslavenske vlade u Londonu, koja je u najtežim savezničkim odnosima sa Engleskom, Sovjetskim Savezom i Amerikom, i da je istovremeno taj aktivni ministar utvrđen kao otvoreni agent fašističkih okupatorskih sila, dakle agent naših neprijatelja i neprijatelja svih savezničkih država, ta je činjenica u stanju da u narodu izazove izvjesnu zabunu i prijeti da dovede do nepoželjnih i po opću oslobodilačku borbu štetnih nesporazuma. . .« Zbornik dokumenata V, 6, str. 173—4.

Istodobno je sovjetska vlada počela upozoravati jugoslavensku vladu na događaje u zemlji. Ona je 3. kolovoza u Kujbiševu predala jugoslavenskom poslaniku Stanoju Simiću promemoriju o suradnji četnika Draže Mihailovića s okupatorom. Na to je Jovanovićeva vlada odlučila uzvratiti jednim aide-memoireom u obranu četnika, a protiv partizana. Prije toga, 12. kolovoza, Jovanović naređuje poslaniku u Kujbiševu da na sovjetske optužbe protiv Mihailovića odgovori optužbom partizana za suradnju s okupatorom i borbu protiv četnika, i tvrdnjom da su partizani podijeljeni »na staljinovce i trockiste«.

Na zahtjev CK KPJ, odnosno Vrhovnog štaba NOV i POJ, sovjetska se vlada angažirala u vezi s pitanjem aktivnosti partizana i djelovanja četnika u Jugoslaviji, ali tako da je to ne dovede u sukob s Britancima. Nešto prije sovjetska je ambasada u Londonu u svojim publikacijama, oprezno i s mnogo takta, ukazivala na borbu hrvatskog naroda, na ona vojna i politička zbivanja koja nisu bila u skladu s gledištem jugoslavenske vlade. A kad se u biltenu sovjetske ambasade u Londonu »Soviet War News« od 12. kolovoza pojavila informacija Vrhovnog štaba NOV i POJ, u kojoj se prvi put, u obliku »javne optužbe«, govori da Draža Mihailović ne vodi borbu protiv okupatora, jugoslavenski su organi uložili protest uredništvu toga biltena.⁶⁵

Takvi odnosi između sovjetske i jugoslavenske vlade ostali su dugo neizmijenjeni. Predsjednik Jovanović vidio je da se javljaju nove opasnosti za stabilnost njegova kabineta. Zato se trudio da svoju koncentracionu vladu do kraja sačuva u takvom sastavu.⁶⁶ Analizirajući položaj svoje vlade, svoju politiku i politiku svojih istomišljenika, došao je do zaključka da ni u ovoj fazi ne smije javno napasti hrvatski narod, jer bi zbog toga ministri Hrvati mogli vladu neopozivo napustiti i time izazvati ustavnu krizu. Takvu bi krizu možda otklonilo osnivanje novog kabineta; ali, ako u njemu ne bi bilo ministara Hrvata, vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država neizbježno bi došle do zaključka da se Jugoslavija više ne može obnoviti, nego da je treba dijeliti. Time bi bila definitivno kompromitirana težnja za velikosrpskom hegemonijom u obnovljenoj Kraljevini Jugoslaviji. To je bio razlog zbog kojega je Jovanović odbijao povremene sugestije svojih suradnika i drugih da rekonstruira vladu u kojoj ne bi bilo hrvatskih ministara. Pri tom je u jednome griješio: ministri Hrvati u krizama međusobnih odnosa u vladi nikada nisu svi davali ostavku, posebno ne u svojstvu hrvatskih ministara — a to neće činiti ni poslije; to je bila taktika Krnjevićeve grupe da se, ostankom u vladi barem jednog predstavnika, sačuva uvid u djelatnost vlade i eventualno na nju utječe; interesi očuvanja državne zajednice praktično ih nisu mnogo zanimali.

Imajući na umu one momente koje je smatrao za bitne, Jovanović se odlučio da i dalje vodi svoju politiku posrednim putem, kojim je išao dotada. Uz Ninčićevu podršku nastojao je u diplomatskoj službi na najvažnijim

⁶⁵ »Narodnooslobodilački pokret i Jugoslaveni u Londonu«, izdanje Komiteta Južnih Slovena u Londonu 1944, str. 7.

⁶⁶ K. St. Pavlović, u. dj., 20.

mjestima zadržati svoje ljude: poslanika u Americi Fotića imenovao je za ambasadora, usprkos svim dotadašnjim protestima Hrvata i Slovenaca. Kad su kao protutežu tome hrvatski političari kandidirali Iliju Jukića za ambasadora u Londonu, Jovanović je to odbio; želio je da se srpske stranke u vladi slože na jednom srpskom kandidatu, jer ako to uspije, onda bi »Hrvati popustili i pitanje bi se brzo rešilo«. ⁶⁷

Velikosrpski ministri zajedno s Jovanovićem imali su velikih briga da neutraliziraju i obezvrijede sve nove vijesti o partizanima i njihovu djelovanju. U tom poslu Jovanović je bio siguran da neće naići ni na kakav otpor hrvatskih ministara i političara. Svima njima bili su i ostali zajednički interesi u antipartizanskoj aktivnosti. Ta njihova zajednička crta bila je točno uočena i u zemlji. ⁶⁸ Šef Jovanovićeva kabineta zabilježio je u to vrijeme sadržaj pisma primljenog od jednoga od četničkih vođa u »zapadnoj Bosni, Liki i djelovima Hrvatske i Dalmacije«, majora Slavka Bjelajca, kao novu varijantu u dezavuiranju Hrvata i partizana: »Pavelić šalje ustaše i muslimane u partizane da bi samo bilo pobijeno što više Srba. Međ partizanima ima nešto vrlo malo Srba i 90% partizanskih odreda u tim krajevima sačinjavaju ustaše i muslimani.« ⁶⁹ Takvo tumačenje, ma koliko bilo besmisleno i tendenciozno, prihvatili su više ili manje svi u vladi koji su u partizanima vidjeli protivnike i snagu što ugrožava njihove pozicije u zemlji.

U svim službenim aktima jugoslavenske vlade, bilo u internom dopisivanju bilo u dopisivanju sa savezničkim vladama i ustanovama, brižljivo se izbjegavalo da se govori o nacionalnoj pripadnosti partizana. Dotada nigdje nisu nacionalno prezentirani, jer bi to u svakom slučaju bilo nezgodno: ako su bili Srbi, značilo je da svi Srbi nisu za Mihailovića kao što se to uporno tvrdilo; ako su bili Hrvati, značilo je da i hrvatski narod sudjeluje u oružanoj borbi.

To se ipak nije moglo dugo odgadati, jer su u savezničkoj štampi objavljena prva tumačenja narodnooslobodilačkog pokreta koja vladi nisu odgovarala. Ministar Ninčić predao je 22. kolovoza tek imenovanom američkom ambasadoru pri jugoslavenskom Dvoru Anthonyju Drexelu Biddleu vladin aide-memoire o odnosima između partizana i generala Mihailovića. Taj je dokument zapravo platforma na kojoj će Ninčić i ostali velikosrpski orijentirani ministri poduprijeti Fotićevu akciju kod američke vlade za dezavuiranje partizana kada, u daljnjoj etapi diplomatske borbe, jugoslavenska vlada za njih bude kazala da »nisu Srbi«.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ U proglasu Vrhovnog štaba NOV i POJ iz kolovoza 1942. godine, upućenom narodu Bosanske krajine, stoji: »Ona (vlada u emigraciji — nap. V. K.) nije brinula o teškim danima koje proživljavaju naši narodi, nego samo o tome kako će sebi da osigura za sutra gospodarenje nad narodima Jugoslavije... Došao je trenutak da se svi narodi Jugoslavije ujedine u svetom ratu za čišćenje svoje napaćene grude od zavojevača i njihovih slugu — ustaških dželata i velikosrpskih četničkih bandi...« Zbornik dokumenata II, 5, str. 114, 117.

⁶⁹ K. St. Pavlović, n. dj., 20—21.

VII

Potkraj kolovoza i u početku rujna Britanci se počinju više upletati u rad jugoslavenske vlade, opterećene brojnim neriješenim pitanjima. Povod su tome predstojeće promjene na ratištu Sredozemlja (bitka za izbacivanje sila Osovine iz sjeverne Afrike).⁷⁰ Razlozi su u osnovi ostali isti, ali se pritisak Britanaca proširio na dotada nederane probleme jugoslavenske vlade i unio u nju novi val nervoze.

Mada je opredjeljenje Britanaca za Mihailovića bilo od samog početka očito, oni su se počeli otvoreno protiviti politici isključivosti i hegemonije određenih krugova u jugoslavenskoj vladi. Njihova podrška Jovanovićevoj vladi u unutrašnjim pitanjima Jugoslavije, koja se očitovala u suzdržavanju od bilo kakvih izjava i protivljenja, sada je donekle uvjetovana: oni i dalje odbijaju da Mihailovićeve brzojave iz zemlje jugoslavenska vlada prima nekontrolirano; odbijaju da jugoslavenskoj vladi dopuste uspostavljanje neposredne veze s Mihailovićem; sve češće odbijaju emitiranje vojnih emisija, naglašeno velikosrpskog karaktera, putem javne britanske radio-mreže.

Britanski ambasador pri jugoslavenskom Dvoru 26. kolovoza prvi put postavlja predsjedniku Jovanoviću pitanje kako on objašnjava pojavu separatističkih napisa u »Srbobranu« u Americi, u kojima se govori o podjeli Jugoslavije na dva posebna dijela — »Hrvatske na strani Osovine i Srbije na strani Ujedinjenih nacija«. »Poznato mi je«, piše ambasador Rendel, »da je 'Srbobran' dosad primao pozamašnu pomoć od jugoslavenskog poslanstva u Washingtonu, kome je na čelu jugoslavenski ministar gospodin Fotić, koji je s vremena na vrijeme davao svoju osobnu suglasnost za takvu politiku.«⁷¹ Britanci su pokazivali i druge značajne političke zaokrete. U dodiru s jugoslavenskom vladom na javnim istupima i dalje prešućuju partizane, još manje govore o partizanskom pokretu hrvatskog naroda, ali čine ustupak hrvatskim političarima u vladi ističući Mačeka, vođu HSS. Prvi put, koliko je evidentirano, B.B.C. je 26. kolovoza dao specijalnu emisiju o dru Vladku Mačeku. U dramaturgiji te emisije Maček izgovara riječi: »Ja nikada neću pogaziti riječ koju sam zadao mojoj vladi i mojem kralju.« Ovo isticanje Mačeka u prvi plan nosi posebno političko obilježje. Ako se zna da su, do napada Osovine na Jugoslaviju u travnju 1941, HSS preko ing. Augusta Košutića financirali Britanci posredstvom konzula Thomasa Rappa, onda ovo političko »aktiviranje« u danom trenutku zvuči kao opomena grupi oko Jovanovića u jugoslavenskoj vladi.

Ne znamo koliko su tada Britanci imali uvida u situaciju u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj. Ima osnova za vjerovanje da su njihove informacije ipak bile i najpouzdanije i najpotpunije. Tadašnji razvoj situacije u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj morao im je biti poznat, jer su imali centre informacija i u aparatu NDH i izvan njega, u najvišem rukovodstvu HSS, kod talijanske okupacione vojske i, naravno, u područjima pod četničkom

⁷⁰ V. Kljaković, Promjena politike Velike Britanije prema Jugoslaviji u prvoj polovici 1943. godine, JIČ 3/1969, 25.

⁷¹ Rendelovo pismo Jovanoviću od 26. VIII 1942. Arhiva VII, reg. br. 25/3-1; k. 174. Jovanović nije odgovorio na to pismo.

kontrolom, kao i u samoj jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Stoga treba nešto reći o tadašnjem položaju narodnooslobodilačkog pokreta, čija se aktivnost osjećala u svim oblastima života u Jugoslaviji, a najkonkretnije se manifestirala u vojnim pothvatima.

Potkraj lipnja pod komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ krenule su sa Zelengore u Bosansku krajinu četiri partizanske brigade. Na tome historijskom pohodu one su oslobađale mnogobrojna mjesta, razarale komunikacije, uništavale neprijateljske posade i potkraj kolovoza približile se prostanim slobodnim oblastima zapadne Bosne i susjednog dijela Hrvatske, od Dalmacije do Banije. Za to vrijeme, do prvih dana rujna, u Hrvatskoj je formirano šest brigada NOVJ, u Bosni i Hercegovini pet, od ukupno osamnaest brigada koliko je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dotada imala. Borba protiv okupatora prenijela se i preko stare jugoslavensko-talijanske granice, u Istru i Slovensko primorje.⁷² Promatraču je moralo pasti u oči da je većina tih snaga formirana u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, što je jasno ilustriralo razmjor oružane borbe u tim krajevima. O svemu tome Britanci su nesumnjivo znali, bar ono najbitnije, što se neizbježno moralo odraziti u njihovim političkim potezima prema jugoslavenskoj vladi.

Jugoslavenska vlada sasvim sigurno nije sve to uvidala, niti je ono što je znala htjela trijezno ocijeniti i po tome postupiti. Obje ekstremne grupe u vladi ostale su na svojim starim pozicijama, što je neizbježno moralo dovesti do sukoba između želja i stvarnosti. Ta pritajena unutrašnja kriza vlade provalila je u početku rujna. Na sjednici vlade, održanoj 1. rujna, došlo je do teških optužbi među ministrima zbog politike zatvorenog kruga. »Vladajući (ministri) o svemu odlučuju, a toleriranim ministrima ništa se ne kazuje i tako nisu upućeni u poslove vlade«, dobacio je ministar Jovan Banjanin. »Mi vidimo«, dodao je, »da je borba između partizana i nacionalista prodrla već i u javnost Engleske i Amerike, da je to pitanje postalo već i međunarodno pitanje.« Krnjević je podržao Banjanina i optužio predsjednika vlade, sa stajališta svoje politike, da izbjegava »rasprave o politici vladinoj, naročito o srpsko-hrvatskim odnosima«. Optužio je i Ninčića da je odgovoran »za podizanje partizanskog pitanja po vladi Sovjetske Rusije«. ⁷³ Krnjević se izjašnjava za podršku Draži Mihailoviću, govori o Hrvatskoj u borbi, ali neće ni da čuje o narodnooslobodilačkom pokretu u Hrvatskoj ni o hrvatskim partizanima. On je i dalje slijepo zastupao interese svoje stranke, makar to bilo i protiv interesa njegova naroda, čije se mišljenje u surovim ratnim zbivanjima okretalo protiv HSS i prepustilo rukovodstvo te stranke postepenom zaboravu.

Usporedo s partizanskim pitanjem, koje je zabrinjavalo sve članove vlade, ponovo je ojačala kriza jugoslavenskih odnosa u Sjedinjenim Američkim

⁷² U brzojavu od 16. VII 1942. Tito je informirao Kominternu: »Odlučili smo da Istru uključimo u operativnu zonu slovenskih i hrvatskih partizana i tamo smo uputili manje odrede i organizatore. U Istri se sada već vode borbe sa talijanskim jedinicama u blizini Rijeke, Pule i Trsta. Tamo su već organizirani mjesni partizanski odredi.« Arhiva CK SKJ, br. 15667/154.

⁷³ Zapisnik sjednice Ministarskog savjeta od 1. X 1942. Arhiva VII, reg. br. 1/7 - (1-7); k. 185.

Državama. Ponavljale su se negativne manifestacije američke vlade prema srpsko-hrvatskom sukobu, koje je s razumljivim zanimanjem pratila i britanska vlada. Za američku vladu taj je sukob ponovo dokazivao nemogućnost sporazuma i obnove zajedničke države. Na istoj sjednici jugoslavenske vlade, 1. rujna, Krnjević je tko zna po koji put ukazao na Fotića kao tumača politike određene grupe ministara u vladi, ali umnogome i kao inicijatora te politike:

»Fotić je postao živi program politike protivne egzistenciji Jugoslavije i hrvatskom narodu. Radi toga on nema kvalifikacije i ne može biti predstavnik Jugoslavije i hrvatskog naroda u SAD...«

Njemu se pridružio i ministar Banjanin riječima:

»Širenje mržnje između Srba, Hrvata i Slovenaca, bjesomučni napadaji na Hrvate i Slovence prešli su svaku mjeru. Bilo je u Americi dosta odvratnih ispada sa strane ekstremista i hrvatskih i srpskih, ali niko nije otišao dalje od kampanje u 'Srbobranu', koju su vodila i vode dva najviša državna funkcionera Fotić i Dučić. Po njihovoj tezi svi su Hrvati za Pavelića, svi Srbi za veliku Srbiju, svi Slovenci za sve moguće kombinacije, a niko za Jugoslaviju...«⁷⁴

Sve što se u Sjedinjenim Američkim Državama zbivalo u odnosima Hrvata i Srba, učvršćivalo je Roosevelta u njegovu negativnom stavu prema obnovi Jugoslavije. Zbog formalnog zajedničkog savezničkog programa američka je vlada službeno bila doduše za obnovu Jugoslavije, ali je Roosevelt povremeno na različite načine izražavao svoje osobno neslaganje s tim. U svojoj poruci Međunarodnom kongresu omladine, koji se održavao u Americi 3. rujna 1942, Roosevelt je spomenuo samo otpor Srbije protiv okupatora. To je palo u oči i američkoj štampi i nekim političkim krugovima u Americi. Kad su oni to protumačili time da Roosevelt praktično više ne priznaje Jugoslavije nego samo Srbiju, novinarima je objašnjeno da je razlog takve Rooseveltove formulacije u tome što je on u mladosti — skupljao poštanske marke Srbije!⁷⁵

Dakako, to nije nikoga uvjerilo. Krnjević je protestirao kod američkog poslanika Anthonyja Drexela Biddlea. Služeći se metodom svojih protivnika u vladi, postupio je cinički prema Hrvatima u oslobodilačkoj borbi: on ne priznaje postojanje hrvatskih partizana, ali inzistira na priznanju da se ondje u zemlji Hrvata bore (možda kao zeleni kadar, HSS-ovci ili anonimne grupe na strani Draže Mihailovića?). Drexel Biddle obavijestio je o tome Washington:

»Krnjević se čudi da predsjednik Roosevelt u svojoj poruci Međunarodnom kongresu studenata nije uključio i Hrvate kao borce protiv nacizma, nego je u te uvrstio samo Norvežane, Holandane, Belgijance, Flamance, Cehoslovake, Srbe i Grke.«

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ B. Radica, n. dj., 57.

I dalje:

»Krnjević se plaši da će ova neobaviještenost američke javnosti loše utjecati na hrvatske borbene snage u zemlji; ... i razočarati njihove saveznike u Americi, gdje već živi jedna desetina Hrvata u svijetu.«⁷⁶

Na svakom koraku uočavalo se da hrvatska stvar u krugovima službene Amerike stoji loše. Sve što bi ublažilo i popravilo Šubašić, kvario je Krnjević svojom nesposobnošću i neelastičnošću u političkoj igri. Ali ne samo on, nego svi hrvatski političari u emigraciji — to su uočili i Amerikanci i Britanci — uvijek su istupali kao oponenti, nosioci protesta i opozicije svojim protivnicima u vladi i izvan nje i kad je bilo za to razloga i kada su ga tražili. Pa i onda kad su pokušavali učiniti nešto drugo (npr. Bićanićev Memorandum), nisu vodili računa o savezničkim političkim koncepcijama, o raspoloženju naroda u zemlji, o suvremenim kretanjima. Ostavili su ružnu sliku ljudi koji spletkare u sjeni, koji nemaju razrađen program i ne znaju što hoće; postali su enfant terrible u visokoj politici. Sumner Welles obavijestio je 16. listopada svoga ministra vanjskih poslova da hrvatski ministri u jugoslavenskoj vladi tajno rovale, što sve više ugrožava obnavljanje Jugoslavije. Velikom majstoru spletke poslaniku Fotiću takva politička borba kakvu su vodili hrvatski političari upola je olakšala igru. Zbog toga je velikosrpska stvar u službenoj Americi stajala dobro. Kad je američki poslanik Drexel Biddle, koga je dobrim dijelom zahvatila struja velikosrpske grupe u jugoslavenskoj vladi, obavijestio svoje ministarstvo da su Hrvati i Slovenci protiv ministra Ninčića, protiv politike svesrpsstva, Velike Srbije i srpske hegemonije koja onemogućuje federativno uređenje zemlje,⁷⁷ ništa se nije mijenjalo u držanju američke vlade prema jugoslavenskim pitanjima. U to vrijeme, uz suglasnost američke vlade, Fotić je unaprijeđen za jugoslavenskog ambasadora u Sjedinjenim Američkim Državama.

Na takvu situaciju u Americi nisu još djelovala kretanja u zemlji ni drugi vanjski čimbenici, vezani za Jugoslaviju, za koje su Velika Britanija i jugoslavenska vlada u Londonu ipak bili zainteresirani. Vijesti »Slobodne Jugoslavije« uzbudivale su Jugoslavene u Velikoj Britaniji. Ta je radio-stanica pojačavala kampanju za raskrinkavanje Draže Mihailovića kao suradnika okupatora, a uz to je redovito obavještavala o partizanima. Dokazivala je da se partizani kao patrioti bore posvuda u zemlji. Pratila je pohod brigada u zapadnu Bosnu, govorila opširno o uspješnim borbama partizana u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i drugdje. Sve je te vijesti registriralo jugoslavensko Ministarstvo vanjskih poslova.

Vijesti »Slobodne Jugoslavije« o događajima u zemlji dopunjavali su diplomatski izvori jugoslavenske vlade, konkretno i jasno. Iz Vatikana je preko Berna Moscatello izvještavao svoju vladu u Londonu:

⁷⁶ »Foreign Relations of the United States — Diplomatic Papers — Europe«, sv. III, str. 825, Washington 1963.

⁷⁷ Ibid, str. 826.

»Doznaje se pouzdano: обруч partizana oko Splita sve više se steže; grad skoro prazan, inteligencija u hapsu, konfinaciji ili šumi... Neposredna okolina Zagreba u anarhiji, stanice spaljene... Inače svuda sve veći kaos...«⁷⁸

Na sve to grupa vodećih resornih ministara nije uopće reagirala. Ona je naprosto i dalje išla svojim putem priznajući postojanje i djelovanje isključivo četničkog pokreta. Ta je politika od kraja rujna 1942. dovedena u iskušenje. Pripremajući se za bitku kod El Alameina u Egiptu, Britanci postavljaju jugoslavenskoj vladi zahtjev da Draža Mihailović izvrši sasvim određeni vojni zadatak — rušenje pruge Beograd—Solun. Kad je dobiven negativan odgovor s neuvjerljivim obrazloženjem, neke britanske ustanove bez oklijevanja mijenjaju svoje držanje prema Draži Mihailoviću.⁷⁹ Uočeno je da britanska radio-emisija za Jugoslaviju sada »upotrebljava izraze koji su u suprotnosti sa zvaničnom vojnom terminologijom kakva je bila u Kraljevini Jugoslaviji, kao na primjer: zrakoplovstvo... napadaj, protunapad...«, na što je jugoslavenska vlada skrenula pažnju upravi B.B.C. Predsjednik vlade 5. listopada daje izjavu o Draži Mihailoviću, braneci ga od optužbi da je u službi okupatora i da se ne bori.

To su prva reagiranja koja su navještala ozbiljne promjene u britanskoj politici prema četnicima i partizanima. Da će se odnos Britanaca prema partizanima možda izmijeniti, osjećala je Jovanovićeva grupa kao ugrožavanje srpstva i velikosrpske politike. Grupa oko Krnjevića osjetila je istu opasnost, smatrajući da bi javno priznanje istine o partizanima i definitivna izmjena britanske politike prema njima srušili famu o snazi HSS, o njezinoj djelatnosti kao jedine organizacije hrvatskog naroda u zemlji. Naslućivanje takvih promjena u britanskoj politici učinilo je neizvjesnim daljnje vođenje jugoslavenske vanjske politike. To je bila glavna tema diskusije na sjednicama jugoslavenske vlade u listopadu. Tada su tražene greške u politici i njihovi uzroci; najznačajnije je što su se tu čule nove intonacije o budućem vođenju vanjske politike. Na sjednici održanoj 9. listopada govorio je o tome i Krnjević. U dužem izlaganju on je, uz ostalo, rekao:

»Naša vanjska politika mora se temeljiti na zajedničkoj suradnji Anglo-Saksonaca i Sovjetske Rusije...

Zadržat ću se ovoga puta samo kod naših odnosa sa Sovjetskom Rusijom. Tu je u prvom redu pitanje naših intervencija kod predstavnika Sovjetskih Republika, da bi sovjetska vlada djelovala kod naših partizana u cilju njihove suradnje s našim ministrom vojnim, generalom Mihailovićem, odnosno da se oni stave pod njegovo zapovjedništvo. Što je zapravo učinjeno tim intervencijama? Sa strane naše vlade je priznato da jedna strana vlast imade više autoriteta nad jednim dijelom naših državljana, nego li vlada naše zemlje. I oni, kojima su te intervencije upravljene, a i svi ostali koji su to saznali, morali su dobiti dojam da je ugled naše vlade kod jednog dijela naših državljana vrlo slab i drugo da je kohezija Jugoslavije daleko od toga kakva bi morala biti...«⁸⁰

⁷⁸ Brzojav iz Berna od 21. IX 1942. Arhiva VII, reg. br. 13/5-2; k. 229.

⁷⁹ Fotić je iz Washingtona upozoravao vladu 3. X: »Doznao sam iz pouzdanih izvora da je englesko ministarstvo propagande dalo instrukcije komentatoru da se o Draži Mihailoviću što manje govori.« Arhiva VII, reg. br. 13/1-1; k. 172.

⁸⁰ Zapisnik sjednice jugoslavenske vlade od 9. X 1942. Arhiva VII, reg. br. 5/5-1; k. 187.

Osvrćući se na susret ministra Ninčića s talijanskim političkim emigrantom grofom Sforzom, Krnjević je kazao:

»Ja sam jednom prije govorio s g. Ninčićem da će u pitanjima uređenja odnosa sa jugoistočnim i istočnim susjedima imati glavnu riječ predstavnici Srbije, a analogno tome, u odnosima s Italijom Hrvati i Slovenci. Vrlo mi je žao da se protivno postupilo...

Na žalost, nije se tražila ni moja suradnja koji sam u vladi glavni predstavnik hrvatskoga naroda...«

Nedostatak hrabrosti među članovima vlade na pogledaju istini u oči doveo je do tapkanja u mjestu, do sumnji koje nisu bile nove i do obnavljanja međusobnih optužbi. U listopadu 1942. jugoslavenska vlada nije mogla sebi priznati postojanje onih snaga u zemlji koje ne samo da nisu bile na njevoj strani, nego su bile protiv nje i rušile su mit o četničkom pokretu, posljednjoj nadi izgubljene jugoslavenske buržoazije.

Tu je sumnju izrazio Grol kad je 12. listopada napisao:

»Problem naš postoji još uvek i u opasnoj su zabludi svi oni koje uspokojavaju tendenciozno redigovana saslušanja i referati izbeglih iz zemlje, da je to sve smireno i saglašeno. Da bi sebi otvorili sva vrata, ... oni u tim saslušanjima daju optimističke vesti o mnogo čemu i o čišćenju zemlje i o istrebljenju komunista...«⁸¹

To nije bila jedina briga vlade. Znaci krize javili su se i u drugim oblastima. U pismu koje je oko sredine listopada uputio kralju, Šubašić je učinio odlučan korak: između ostalog, pisao je:

»Vaše veličanstvo, takvo djelovanje (Fotića u Sjedinjenim Američkim Državama i vlade u Londonu — nap. V. K.) slabi jedinstvo narodnog otpora u domovini, štetno je za savezničku stvar i gura narod i državu u sve veću katastrofu. Svjestan svoje odgovornosti Kruni i narodu kao ban Hrvatske, uzimam sebi slobodu da ukažem Vašem Veličanstvu da ja ne mogu niti hoću imati bilo kakav dodir ili surađivati s kraljevskom vladom sve dok vlada jednom deklaracijom ne objasni svoju inozemnu i unutrašnju politiku. Ta politika ne može biti onakva kakva je određivana i tumačena preko gospodina Fotića. Smatrat ću da njegov ostanak na položaju ambasadora znači sankcioniranje politike uperene protiv hrvatskog naroda, a prema tome i protiv cijele Jugoslavije.«⁸²

Šubašić se pismima obratio sovjetskoj i britanskoj vladi i predsjedniku Rooseveltu. U njima ih je, kako javlja vladin poslanik u Ottawi Izidor Cankar, »upozoravao da preko svojih predstavnika jugoslavenska vlada politiku Jugoslavije ne vodi u duhu i želji naroda koji treba da zastupa.«⁸³

⁸¹ Grolov napis od 14. X 1942. Arhiva VII, reg. br. 3/5 - (1-10); k. 183.

⁸² Šubašićevo je pismo na engleskom jeziku. S njegovim sadržajem ministar Dvora upoznao je predsjednika vlade 23. X 1942. Arhiva VII, reg. br. 10/9-2; k. 183.

⁸³ Pismo ministra Jevtića upućeno 28. X 1942. predsjedniku vlade u Londonu putem jugoslavenskog poslanstva u Ottawi. Arhiva VII, reg. br. 11/9-1; br. 183.

U pismu koje je uputio predsjedniku Jovanoviću 31. listopada kaže:

»Sve moje opomene poslate bivšem predsjedniku Simoviću i Vama kao sadašnjem predsjedniku sa ciljem obrane interesa i čuvanja jugoslavenskog jedinstva, ostale su bez odgovora i bez znakova da se djela očevidno uperena protiv Jugoslavije odbijaju i izbjegnu iako je to bilo moguće.«

I napokon, kao što je u pismu bio upozorio kralja, Šubašić je prekinuo odnose s vladom.

Istaknuti iseljenici u Americi književnik Louis Adamič, slovenskog porijekla, američki publicist Stojan Pribičević, srpskog porijekla, također su zbog Fotića protestirali kod predsjednika vlade. Oni su, uostalom kao i mnogi drugi jugoslavenski iseljenici i aktivni političari u emigraciji, u osnovi gledali na ta pitanja kao i Šubašić.

Bitne Šubašićeve ocjene i osude ponovljene su i na sjednici vlade održanoj 21. listopada, kad je ministar Srđan Budisavljević ukazao na Fotića kao na zao duh za jugoslavensku stvar u Americi i osudio vanjsku politiku kakvu vodi ministar Ninčić.

To što se u posljednje vrijeme čulo na sjednicama vlade ili čitalo u pismima i brzjavama diplomata i političara, pogađalo je velikosrpsku grupu u vladi. Kako je imala podršku Dvora, ona je reagirala sa svojih pozicija. Usprkos nesumnjivo argumentiranim opomenama i protestima, zadržala je Fotića na položaju jugoslavenskog ambasadora u Americi. To je pokazivalo da se na diplomatskom terenu u Americi učvršćuje njena antihrvatska i hegemonistička politika. U Londonu je ta grupa reagirala napadom svog trenutnog porte parolea u vladi, ali ne samo braneći svoja poznata gledišta, i obarajući se na tuđa, nego i otvarajući nova pitanja, koja su doduše postojala i prije, ali dotada nisu javno izrečena. Po tome je značajna sjednica vlade od 23. listopada.

Obarajući se na Hrvate, na toj je sjednici ministar Miša Trifunović ponovio staru priču o izdaji Hrvata 1941, pa je uzgred spomenuo — dajući vjerojatno prvu interpretaciju pojave partizana — kako je dio tih vojnika dospio ovamo ili onamo »ili (se našlo) nešto u šumama (kao) zeleni kadar, da ne bi ginuo protiv Draže Mihailovića ili na ruskom frontu«. Napao je hrvatski narod svim argumentima tipičnim za antihrvatsku i velikosrpsku tezu. Nakon prijašnjih prikrivenih ili tek oprezno nabacivanih mišljenja grupe oko Krnjevića o svojatanju Bosne i Hercegovine, koliko je poznato, na ovoj je sjednici prvi put postavljeno pitanje pripadništva Bosne i Hercegovine: je li hrvatska ili srpska. Ali ne samo to.⁸⁴ Pozivajući se na citirani Bičanićev Memorandum, Trifunović nije mogao da ne otkrije svoju orijentaciju, sasvim blisku spomenutom Moljevićevu programu: »Nije tačno da je cela obala Jadranskog mora i hinterland do 50 km daleko od Zagreba, da su 'čisto hrvatski delovi'. Nije tačno da su Bačka i Baranja hrvatski krajevi.«⁸⁵ Koristeći se pogrešnim Krnjevićevim potezima, Trifunović je optužujući završio svoje izlaganje:

⁸⁴ V. Kljaković, Jugoslavenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo, str. 311. Također: zapisnik sjednice vlade od 23. X 1942. Arhiva VII, reg. br. 26/7 - (12-13); k. 183.

⁸⁵ Isti zapisnik.

»Gospodo Hrvati, iz ovih i ovolikih fakata je jasno: odmah po dolasku u London i Ameriku počeli ste propagandu za velikohrvatsku nacionalnu politiku; zašto, tačno ni sam ne znam. Verovatno zato da za tu politiku zadobijete bilo zvanične krugove engleske i američke, bilo javno mišljenje ovih zemalja ili oboje ujedno.«⁸⁶

Takve i slične ocjene potekle su od Trifunovića koji će za nekoliko mjeseci doći na čelo nove vlade, da »riješi« jugoslavenske unutrašnje i vanjske probleme kad kriza obori Jovanovićevu vladu.

SUMMARY

At the beginning of the Second World War there were many unsolved internal problems in the Kingdom of Yugoslavia. After its fall, the coalition government emigrated to London in April 1941. There political disputes between Croat and Serb politicians and ministers were revived. The pan-Serbian group of ministers used the Ustaši persecutions to attack the whole Croatian nation, so that they would be able later to justify Serbian national domination to the Allies. The pan-Croatian group of politicians defended their desire for expansion, and later their separatist tendencies. A third group, composed of Croat, Serb and Slovene ministers and politicians, resisted both these destructive policies. This struggle increased when Slobodan Jovanović became Prime Minister of the government in exile in January 1942. By then the truth about the National Liberation Movement in Yugoslavia had started to reach the general public. The various groups abroad reacted in different ways to the news of the fight for liberty in Croatia, but they all denied the real content and meaning of that fight. The pan-Serbian group backed Draža Mihailović, who even became a member of the government, and claimed that only the Četniks were fighting the occupying powers in Croatia.

This propaganda had different effects on the United States government. Reactions varied from the tendency to back the idea of pan-Serbian hegemony in Yugoslavia after the War, to a division of Yugoslavia, with Croatia under the protection of the United Nations. The British followed developments in Yugoslavia with more realism. They were against its division, but did not approve the idea of reviving pan-Serbian dominance. The Soviet Union also desired a united Yugoslav state, but did not expose itself especially on this point.

The pan-Serbian group, especially active in the United States, increased propaganda in favour of Draža Mihailović, attacked the Partisans in general and denied the activity of the Croatian people in fights against the occupying powers. Croatian politicians also attacked the Partisans and denied them any merit for Croatia. This led to an absurd situation. These politicians recognized the existence and activities of the Četniks in Croatia, but not of the Partisans, and declared themselves in favour of support for Draža Mihailović.

Following this political trend, and well informed as to what was going on in Yugoslavia, the British began to act with the aim of putting things in their proper place. They applied pressure on the Yugoslav government, requested that Draža Mihailović really started fighting the occupier, and demanded that the government declare itself as to what kind of Yugoslavia it wanted and where the policy of the pan-Serbian group was leading. However, as objective problems grew, the government was lost in greater and greater disputes between ministers of the different groups. Warnings from Ban Šubašić and signals from the British government did not change the situation. This was the frame of mind in the autumn of 1942.

⁸⁶ Isti zapisnik. Na sjednici vlade pet dana kasnije Trifunović se ispravio u pitanju tretiranja srpskih teritorija: »Nikada ne možemo postići da bi bili svi Srbi u Srbiji, a ni Hrvati u Hrvatskoj. Umerenost i uvidavnost mora da zavladaju među nama...«